

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№23
(19456)

2021 чылдың
март 31
среда

Хүннүн үнери — 06.05
Ажары — 19.03
Хүн дурту — 12.58

Садар өртээ хостуг 12+

ТЕАТРЛААР КИЖИЛЕР МЕҢЭЭ ДЫКА ЭРГИМ

Саяна Сат — Тыва Республиканың улустун артизи. Дорт ажык чаңы-биле сценага-даа, чуртталгага-даа, шынап-ла, «Чоннун уруу», «Улустун артизи» деп санаттырып чоруур. Нонна Мордюкованы-даа сагындыра бээр, Нина Усатова-даа ышкаш кылдыр көстү бээр. «Шын» солунга дорт эфирге болуп эрткен ужуражылгада салган айтырыгларга харыылардан артисттин допчу намдары, сагыш-сеткили-даа билдингир апаар. Солунну кичээнгейлиг номчаан кижилер апрель 3-те 19.30 ш. болуп концертче 3 билетти ойнадып ап болур. Айтырыглар интервью адаанда.

— Саяна Дугер-ооловна, сценадан дашкаар ужуражырга, дыка оожум чугааланыр-дыр силер, аа. Эфири-вис дыңналыры кандыг ирги деп бичии дүвүрөп тур бис.

— Аныяамда дыка дааштыг турган мен, ол дээш чемедедип-даа турган мен, чамдык кижилерге мээң ыттыр кылдыр каттырамын таарышпас турган. Амыраар болзумза, оожум, көрүштүг, чараш кылдыр амыраар деп бодам бажымда чок. Хомудап, муңгарай бээр болзумза, ол-ла дораан ыглай бээр, азы амыраар болзумза, дааштыг кылдыр амыраар турган мен. Чараштыр азы шын каттырар деп чүвени база тогбас турган мен. «Хайыраан ботка» «Авай-авай!» деп, Анай-Хаак-биле кады алгырып-алгырып халчып кээривиске, режиссёрувус Алексей Кара-оолович: «Силер кудумчуда эвес силер, але?» — деп айтыргаш, — кудумчуда ышкаш ажык, эмин эрттир алгыржып турар-дыр силер. Бо дээрге сцена, кандыг чүү-даа болза, театр ишти-дир» — деп, бисти «чазап», эде-хере тыртып турган.

— Ук-төөгүңер кандыгыл, сактырымга, дөмей-дөмей Өвүр чурттуг Улуг-Хемге чурттап чораан угбашкылар уруглары, уран чүүлге хамаарылгалыг база-ла хөй угбашкылар ышкаш силер?

— Авамның улуг угбазы Полина Седиевна Донгак Хандагайты школазының улуг башкызы турган.

— Вилена Чаповна Ооржактың авазы ийик бе?

— Ийе, Вилена, Вилориа Чаповна, Орлан Чапович сугларның авазы. Кырган-ачамны, сактырым, бистиң бажыңга турган. Адын Седий дээр, боду хөгжүм херекселдеринге дыка ойнаар, бызаан-чылаар, игилдээр турган. Бис миннип кээривиске авам Улуг-Хемниң Арыг-Бажыңга садыгга балалайка кээрге, ол-ла садыгга хөөннеп алгаш, ойнай бергенин сактыр-дыр мен. Оон садыгга мандолина кээрге, ийи-ийи хылдарлыг база-ла садыг иштинге ол мандолинага ойнай бээрге, дыка чарашынып дыңнап турганым сактыр-дыр мен. Бистиң бажыңга гитара база турган. Артында-ла хөй хылдарлыг гитарага ачам ойнаар турган. 6 хылдыг гитараны «чалгааранчыг» дээр турган киж. Оон бир авам баян садып алыр дээрге, кнопказы багай, ажылдавас болган. Авам баяннай бээрге, дириг, сергек кылдыр ойнаар, бодунуң аажы-чаңы база сергек болгаш, кандыг-даа ырыны ойнаптар турган.

— Аваңар башкы турган бе?

— Чок, боду бүгү назынында көдээ советтерге секретарь болуп ажылдап

чораан. Сөөлгү үеде билип турарымга, авам Дус-Дагга школа доозуптарга, Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренир кылдыр чорудуп турган болган. Виктор Шогжапович Көк-оол бир дугаар чогааткан ырызын авам сугларга өөредип турган болган. «Көк дээрниң оглунда» деп шииде бистиң оглувус Дамба-Доржунуң ам ырлап турары «Аза коргар Торгалымны» деп ырыны авам суглар шагда-ла ырлажыр чораан болган. «Клубка ажылдаар сен» дээш уран чүүл училищезинче чөпшээрел бижек тудускаш чорудуптарга, Кызылга улуг даайы Илья Кызыл-оолович Донгур-оол авамны: «Артистээш чоор сен, көдээ ажыл-агый училищезинче кирип ал» — дээш, бодунуң ажылдап турар черинче өөренир кылдыр сургап каапкан.

Оон техникумга ачамга таваржы бергеш, өг-бүлө тудуп чурттай берген, ол-чаан артист болур күзели бүтпээн. Ам бодум сактып, сайгарып олурарымга, авамның бодап чораан иштики делегейин мен-биле дуңмам Аяна боттандырып чоруур хевирлиг бис. Авазының иштики делегейи киж боду боор деп бодаар-дыр мен. Полина Седиевнадан бичии Каракыс дээр даай-авам бар, оон уруу Урана Чечек-ооловна Иванова база-ла уран чүүл шилип алган, режиссер болган, ам Москвада ажылдап чоруур. Черле бодаарымга, авазының бүтпээн күзелдери уругларыңче дамчыр хевирлиг. Бистиң улуг артизис Анна Оюновна Шириин-оол дыка эмчи болуксап чораан мен дээр, Хертек Өлбезекович-биле ийи уруглуг, олары эмчилер, уругларының уруглары база шупту эмчилер болган.

— А силерниң урууңар Хорагай даштыкыда өөренип чоруур-дур. Ол чүү деп бодап турарыл?

Хорагай: — Шилип алган мергежилим меңээ чаа оруктар ажыдып бергенин, өске чурттар, аңгы-аңгы көрүш бергени үнелиг деп бодаар мен. Авамның мени даштыкы чуртче өөредип чорудупканы дыка шын шиитпир деп бодаар мен. Уран чүүлдө ажылдап чоруур улустун ажилын бистиң чуртувуста, өске чурттар-биле деңнээрге, бедик кылдыр үнелевейн турар. Ынчалза-даа чоннун ынакшылы дыка улуг, артистерни үнелеп, хүндүлөп турары кайгамчыктыг, «Саяна Сат» деп чүгле чарлаптарга, сценаже үнмээнде-ле, ала-чайгаар улустун арны чырып, хүлүмзүрүп эгелээр.

Саяна Сат: Театр делегейинче кире бээрге, киж ажыл шагын, акша-төгериин, изиг чемин-даа бодавас апаар. Мен уруумну артист болурун күзевес турган мен, ында-ла болур-болбас роль манап-ла, «Роль болган болза» — деп олурар боор. Улуг уруувус Хорагай Петербурга 3 дугаар курска өөренип турувуста төрүттүнүп келген, бир айлыг оолдуг турган угбам Дайдалмаа Хунажыковна каттай эмирип тургаш, азырап каан. Мени доозуп алзын дээш, төрелдерим артып каарымны ынатпаан.

— Оглуңар бичизинден тура-ла ши-лерде ойнап эгелээн...

(Уланчызы 4-кү арында).

"Социал керээ"
төлевилели
боттаныышкында

3-кү арында

ТЫВА - МЭЭН
ЧҮРЭЭМГЕ КЕЗЭЭ
МӨҢГЕДЕ АРТАР

6-гы арында

«АДАРГАНДА» БО
ХҮНДЕ 1739 ЧАШ
ХУРАГАН БАР

6-гы арында

"УБСУ-НУР
ПРОГРАММАЗЫНЫҢ"
ШИНЧИЛЕЛ
АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ

7-ги арында

Март 29-та Чазактын Аппарат хуралындан

Коронавирус инфекциязындан тарылга ажылы чедир чорбайн турар...

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол бо талазы-биле ажылы чедир кылбайн турар эмнелге черлерин демдеглээн. «Бо хүнде чүгле 13 муң хире кижиге тарыткан. Эмнелгелерде вакциналар ажылаттын-майн чыдар. А күрүне дузазының порталында тарыдары-биле 611 хире чагыг кирген. Оларның чүгле 384-ү тарыткан. Эрткен неделяда 87 кижиге биждип алгаш, манап турар. Бир эвес байдал мынчаар шөйлүр болза, чоннун 70 хуузу тарыыры кажан болдунар. Коронавирус инфекциязындан аараан улустун 88 хуузу чок болуп турар. Ол дээрже 50 хардан өрү чонувус. Оларның чүгле 20 хуузу тарыткан.

Чурттагыч чонга, ылаңгыя улгады берген назылыг кижилеривиске, тарылга ажылы чедир дүргедедири чугула. Бисте вакцина кээп турар-дыр. Чүге ындыг үр салып турар бис? Бо байдалды билбейн тур мен. «Күрүне дузазы» порталда чагыгларны эки көрүңер. Чагыг кириген улус саны ында хөй. Келген вакцинаны 1-2 хүн дургузунда ажылаан турар ужурлуг дээрзин губернатор чугаалаан.

Кадык камгалап сайыды Артыш Саттың дыңнатканы-биле 852 доза вакцина арткан.

Уругларга изиг чем хандырылгасы

Аппарат хуралында ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Солаңгы Тамчай уругларга изиг чем-биле хандырылгачы дугайында илеткээн. Чазак Даргазы бо айтырыгны эки деп демдеглээн. РФ-тиң Президентизи В.Путинниң эгелээшкини деп немээн, уругларның өзүлдээзиниң үезинде витаминниг чемнер-биле хандырылгачы чугула болур.

Солагай талакы эрикте чаа школа ажылдап эгелээр

«Сентябрь 1-ден эгелеп солагай талакы эриктерде дачаларда школага чаштарның каткы-иткизи дыңналып, чаа өөредилге чылы аңаа эгелээр ужурлуг. Ынчангаш республиканың мобилизациязы оң тудуунга деткимчеге угланар ужурлуг» – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Тывага «Дугуржулганың көвүрүү» төлөвилел боттанып эгелээр

Тываның Баштыңының даалгазынга дүүштүр Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Ирина Казанцева көдээ школаларда өөреникчилерни орус дылга өөредиринче угланган «Дугуржулганың көвүрүү» төлөвилелдин тургустунганының дугайында илеткээн. Төлөвилелге дүүштүр, апрель айда хоорай школаларының орус дыл башкыларының аразынга мөөрей болуп эртер. Чылда ийи катап, ноябрь болгаш апрель айларда, уругларны орус дылга өөредиринче-биле кожууннарже үнүүшкүннер болур. Бодунун ээлчээнде, көдээ школаларның башкылары Кызылга кээп, хоорай өөреникчилеринге тыва дылды өөренир аргаларын башкылаар. 500 муң рубль түң грантылыг мөөрей апрель айда чарлаттынар.

Социал төлевирлерже кичээнгейни угландырган

7 харга чедир уругларга төлевирлерге өскерилгелерни кириген дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Чаартылгаларның белеткел хемчеглериниң дугайында күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Сайдаш Монгуш илеткээн. Төлөвилелерниң бадылаттынган чурумун хүнден хүнге манап турарын ол дыңнаткан. Март 29-тун хүнү-биле Тывада баш бурунгаар дыңнадып турары болза: пособиениң 100 хуу хемчээлин (12215 рубль) 11400 уруг алыр эргелиг, 75 хуу хемчээл (9159 рубль) 18809 уругга, а 50 хуу (6106 руб.) – 7508 уругга көрдүнгөн. Ниитизи-биле социал төлевирлерни 29 муң ажыг өг-бүлелер алыр.

Хүннүн медээлери

Эрткен чылдың апрель айдан эгелээш хоорайда бокту «Благоустройство» бүдүрүлгези үндүрер кылдыр доктаалган соонда 133 440 куб. бокту үндүр сөөрткен, 16808 контейнерлерни аштап-арыглап турар. Республика иштинде 1405 контейнерлер бар. 124,96 га черни чөпшээрел чок бокталдырган бооп турар. Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарда бок чыылган черлерни үезинде аштап-арыглааны дээш удуртулганын демдеглээн.

Дээди Хуралдың депутаты Юрий Ооржактың социал четкиде бижип турары-биле алырга, 2021 чылдың февраль 24-тен март 24-ке чедир Росреестр «Ратна групп» КХН болгаш оң удуртукчузун «Гаруда» деп садыг төвүнүн черин шын эвес ажыглап турары дээш хыналданы чоруткан. РФ-тиң Чиңгине прокуратуразы «Гаруда» деп садыг төвү апарган күрүне өнчүзү типография туттунган черни садыг-саарылга

кылып, чогуур кылдыр ажыглап турары дээш 131,1 муң рубльга торгаан, а удуртукчузунга 43,5 муң рубль торгаалды үндүр бижээн. Депутат прокуратураның үндүргөн доктаалын канчаан куусеткенин хынаар мен деп бижип турар.

2005 чылдың сентябрьда №1010 доктаалы езугаар чеди акционерлиг ниитилел, бир чедир туттунмаан аптека төвү болгаш үш унитарлыг бүдүрүлгени Тываның Чазак хуужудуп

алыр кижилерге дамчыткан. 2,5 млн. акша-биле ол үеде 2 өрээл чурттаар бажың өртээ-биле чаа туттунган типографияны президент Ш. Ооржактың оглу амгы үеде РЛДП партияның кижигүнү Сат деп кижиниң адынга хуужудуп алган. База бир ынчан хуужуттуна берген тудуг амгы үеде ол-ла хамаатының «Алма» деп адаар садыг төвү эрги «Аптекоуправлениениң» чедир туттунмайн барган оран-савазы. «Гаруда» садыг төвүн хуужудар бетинде республика бюджетинче квартал санында 5 млн. 236 муң рубльди кирип турган. Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлеринге аренда өртээ ол үеде (күрүнеге хамааржыр турда) 1 дөрбелчин метр дээш айда 92 рубль турган, арендаторлар 137 рубль төлөп турганнар. Бир чылда 20 млн ажыг рубль орулганы бюджетке кирип турган.

Төөгүзүн сайгарар болза, 2003 чылда 100 хуу күрүнениң өнчү-хөреңгизи боор акционерлиг ниитилел «Гаруда» кылдыр өскерткен турган. 2008 чылдың апрель 9-та ТР-ниң Арбитраж суду хуу өнчү кылдыр садыпканын шын эвес деп доктаал үндүргөш, күрүнеге дедир эгидерин шиитпирлээн турган.

Сат Сылдыс Семенович деп хамааты 27.01.2006 чылда аукционга 2 млн. 530 муң рубльга типографияны холга алганы дээш төлээн акшазын эгиткеш, күрүне өнчүзүн дедир эгидер деп шиитпирлээн турган. Кандыг чылдагаан-биле судтун шиитпири куусеттинмейн барганы билдинмес.

ЭРГИ ХЕРЕКТЕР

Кызыл хоорай суду 2015 чылда Юстиция яамызының саң-хөө салбырының даргазы Мира Сергеевна Пирингиле (Ондарны) кеземче херээниң 159 чүүлүнүн 3 кезээ-биле РФ-тиң Кеземче хоойлузунун «Бодунун албан-дужаалын ажыглап бузурукчу чорук» болгаш 292 чүүлүнүн 1 кезээниң РФ-тиң Кеземче хоойлузунун «служебный подлог» деп кезээ-биле ажылындан хостаан. Истелгениң түңнелинде илерээни болза, Мира Сергеевна Кыдатта өөренип турар уруун ажилдап турар кылдыр кири бижээш,

шалаңгы төлөвишаан, декретче үнер акша-төлөвири санап берген.

Судтун шиитпири-биле Мира Сергеевнаны 220 муң рубль торгаалга онаагаш, удуртукчу ажылдарга, акша-төгөрик санаар, күрүне, муниципалдыг черлерге ажилдаарын хоруп каан турган.

Сотрудница миноста оштрафована за фактивное трудоустройство дочери

Приговором Кызылского городского суда бывшая начальница отдела бухгалтерского учета и отчетности, кадрового делопроизводства Минкнества по делам юстиции Республики Тыва Мира Пирингиле признана виновной в совершении преступлений, предусмотренных ч.3 ст.159 УК РФ (мошенничество, совершенное лицом с использованием своего служебного положения) и ч.1 ст.292 УК РФ – служебный подлог.

Следствием и судом установлено, что Пирингиле, используя свои должностные полномочия, со 2 марта 2015 года трудоустроила свою дочь, которая фактически находилась в Китайской Народной Республике, на должность консультанта отдела законопроектных работ и правового мониторинга законодательства Министерства Республики Тыва по делам юстиции.

В последующем Пирингиле предоставила в бухгалтерию Министерства табели учета рабочего времени за март и апрель текущего года. Из них следует, что ее дочь в марте отработала 21 рабочий день, в апреле – 5 рабочих дней. Кроме того, в апреле 2015 года в бухгалтерию предоставлен листок нетрудоспособности дочери по беременности и родам.

На основании указанных документов на расчетный счет дочери перечислено 65 173 рубля.

Кызылский городской суд изучив материалы уголовного дела, учел мнение государственного обвинителя, истца/жизни и смягчающие наказание обстоятельства, в том числе возмещение причиненного материального ущерба, и окончательно по совокупности преступлений назначил Мире Пирингиле 220 тыс. рублей штрафа.

Кроме того, судом объявлена лишение права занимать должности, связанные с осуществлением функций представителя власти, выполнением организационно-распорядительных, административно-хозяйственных функций в государственных органах, органах местного самоуправления, государственных и муниципальных учреждениях, сроком на два года.

Игорь Маслов, прокурор отдела прокуратуры Республики Тыва по надзору за соблюдением законодательства о противодействии коррупции.

«Шын» солуннун редакциясы.

Кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг өөреникчилер ийи катап халас чемненир

Ниити өөредилгениң кол программасын шынчээдип турар кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг болгаш инвалид уругларга социал деткимчениң немелде хемчеглерин тургузар доктаалды Тываның Чазак хүлээп алган.

Өөренир хүннерде халас ийи катап чемненилгени республика бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле хандыраарын Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызы дыңнаткан.

«Харык-шинээ кызыгаарлыг уругларның ада-иелеринге күрүнеден дузаны чедирери ол – деп, республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы дыңнаткан. – Өөредилге чорудуун хандыраар чарыгдалдарның көвей кезиин олар алган».

Кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг уругларны хүнде ийи катап чемгерер дээш харыс-салгалыг ниити өөредилге организацияларының удур-

тукчулары ам ону организаастаар.

«Санитар-эпидемиологтук негелделер езугаар тургускан чурум-биле бадылаан чижек менюну ажылап, ону организаастаар – деп, яамы демдеглээн. – Бажыңында өөренип турар кадык багай уруглар аш-чем продуктуларының сүмелзэн нормазы база даңзызы езугаар, кургаг чемнерни алыр».

Кадык багай уругнун хоойлу езугаар төлээзи аш-чем продуктузун алырда, чыл санында школаже билдиришкинни кириер деп, яамы тайылбырлаан.

«Класс удуртукчу башкылары документиленни долдураарын тайылбырлап бээр. Билдиришкин кирикчи паспорт, төрүттүнгөн дугайында херечилел, ПМПК түңнели, эмчи комиссиязының түңнел бижиги дээн ышкаш документиленни кириер» – деп, ведомство тайылбырны берген.

Албан бажыңнарын тудары уламчылавышаан

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оолдун Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентте) чыл санында бээр Айыткалында идип үндүргөн «Албан бажыңы» губернатор төлөвилелиниң ачы-

зында база «2020-2025 чылдарда көдээ черлерниң комплекстиг хөгжүлдэзи» Тыва республиканың күрүне программасы езугаар, көдээ суурларда ажилдап келген специалистерге дээш, республиканың 17 муниципалдыг районнарында ниитизи-биле 1734 дөрбелчин метр шөлдүг 34 албан бажыңнарын 2020 чылда туткан.

Хөлезилел керээзи-биле бээр чуртталга бажыңнарын тударынче 2020 чылда 67,3 млн. рубль акша-хөреңгини тускайлаан. Ооң 53,2 млн рубль – Федералдыг бюджеттен, 0,5 млн. рубль – республика бюджетинден, а 13,6 млн. рубль – тус чер бюджетинден үнгөн.

2021 чылда республиканың 15 кожуунунга (Мөңгүн-Тайга база Тере-Хөлдөн аңгыда) 51,22 дөрбелчин метр шөлдүг 23 чуртталга бажыңнарын тудар.

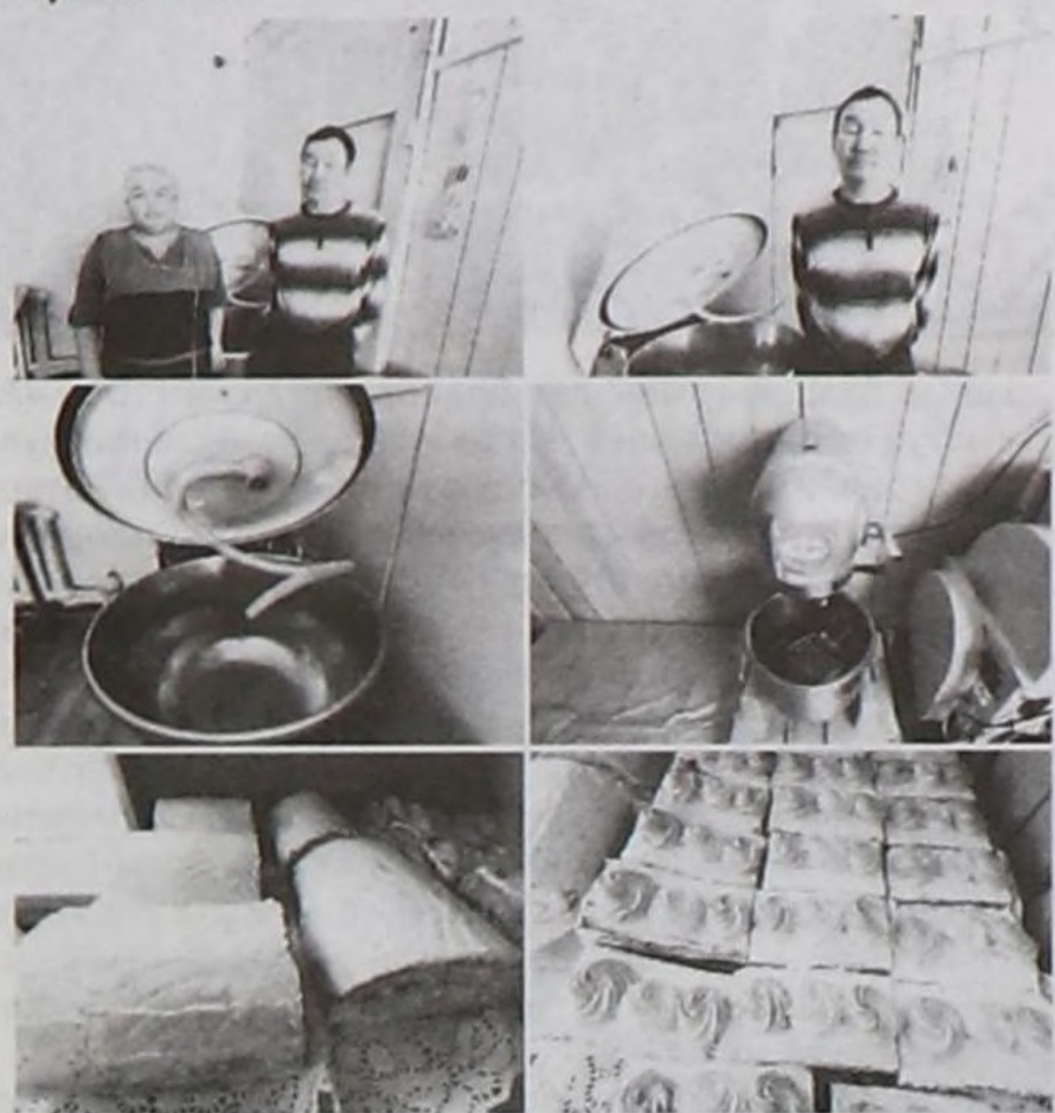
Бөгүндө 16 объектиге хамаарыштыр чуртталга бажыңнарын тударынга керээлер чарар тудуг организациялары тодараттырган. Электроннуг аукцион таварыштыр арткан объектилерге чагыглар хүлээри 2021 чылдың март төнчүзүнде доостур.

Тыва Чазактын парламалга албаны.

"Социал керээ" төлөвилели боттаныышында

Өг-бүлөгө улуг идиг болган

Барыын-Хемчик кожууннун Шекпээр сумунун 2017 чылдың "Чемгерикчи инээм" деп социал төлөвилелдин киржикчилери Шеңне Сергей-ооловна база Шолбан Кызыл-оолович Монгуштарның өг-бүлөзи. 2017 чылда кыс бызаалыг инекти алганнар, ийи чыл болгаш эр бызаалыг казыразын губернатор төлөвилелиниң дараазында киржикчилери хөй ажы-төлдүг Айлаана Ооржак база Шолбан Сарыгларга хүлээткен.

Ам бо хүнде монгуштарның инээ 5 баш кылдыр өскөн. 2020 чылда социал керээниң бирги угланыышкыны таварыштыр 222 муң рубль деткимчени ап, хлеб быжыраар бичии бүдүрүлгениң херекселдерин садып алганнар: далган булгаар, соодукчу, миксер дээш оон-даа өске. Амгы үеде олар далгандан кылган аңгы-аңгы чемнерни сумунун чонунга садып эгелээнер. Бир хүнде 100 хлеб, 100 булочка, 100 пирожное, 30 кг. рогалик, 10 кг. рулет, 1000 пирожкини быжырып, хууда чагыглар-биле база ажылдап турар.

Тес-Хемде социал керээ дугайында тайылбыр ажылы чоруп турар

Тес-Хем кожууннун чону социал керээ программанын улуг сонургал-биле уткуп, аңаа идепкейлиг киржи турарлар. Кожууннун Чонну ажилга хаара тудар төптүн ажилчыннары удаа-дараа тайылбыр ажылын чорудуп турарлар.

Олар социал керээ деп чүл, ону каяа база канчаар ажылгаарын чугаалап берип турар.

Социал керээ дээр, күрүнө биле хамаатының аразында социал дузаламчы берип турарының дугайында керээ. Ол езугаар күрүнө хамаатыга социал дуза кылдыр көрдүнгөн акшаны ай санында азы хары угда мөөнү-биле берип болур, а хамааты кижилер ол керээде бижиттинген хүлээлгелерни күүседип, бодунун амыдыралын экижидери-биле кызар уjurлуг.

Ук программада дөрт аңгы угланыышкын бар:

1. Ажил дилээринге болгаш ажилга тургустунарынга дуза. Социал керээни 6 айга чарып, ажил тып алырга шалыңы-биле кады ай санында 11 634 акшаны төлөп бээр.

2. Хууда сайгарлыкчы кылдыр ажылдап эгелээринге дуза кылдыр чаңгыс катап 250 000 рубльди деткимче кылдыр бээр. Маңаа киржир күзөлдүг улустар хуу сайгарлыкчы кылдыр ажылдаар бизнес-планын кылып белеткээр.

3. Хуу мал-маган азырап база ногаа аймаан өстүрүп алгаш садып-сайзыраары-биле деткимче акшаны чаңгыс катап 100 000 рубльди деткимче кылдыр бээр.

4. Өг-бүлени берге байдалдан уштурунун хемчеглери, ол болза ай санында өг-бүлөгө 11 634 рубльди үш азы алды ай дургузунда төлөп бээр. Ол материалдыг деткимчени эң-не чугула чарыгдалдарже чарып болур. Ол чүл дээр, аш-чем, эм-таң азы хөмүр садып, бажының септээшкининче дээш оон-даа өске чарыгдалдар.

Кым киржи болурул?

Ук керээниң кол негелдези – чединмес байдалдыг өг-бүлениң бир айда орулгазы кежигүн бүрүзүнге регионда тургузуп каан амыдыраарына көрдүнгөн эң биче хемчээлинден улгатпас уjurлуг. Орулга оон улгады бээр болза, социал керээге киржир эрге чок. Чааскаан чурттап турар хамаатылар база киржи болур.

Социал керээниң кол сорулгазы – чединмес өг-бүлелерни берге байдалдан чайладыры. Керээ чарып алган кижилер азы өг-бүлө дузаламчы акшаны канчаар ажылгаарын база дыңнадыр уjurлуг.

Документилерни каяа дуjaарыл?

Баштайгы үш угланыышкынга киржир күзөлдүг болза,

кожууннун Чонну ажилга хаара тудар төпче, а дөрткү угланыышкын болза, чурттап турар черинде социал төпче баар.

Үлегерлиг өг-бүлө

Тожу кожуунда онзагай өг-бүлө чурттап чоруур. Урана биле Алексей Нурзаттар 6 ажы-төлдүг Ий сумунун аас-кежиктиг чурттакчылары. Улуг огул Валерьян Тоора-Хем ортумак школазының 9 "в" юнармия класының эки өөреникчизи, уруу Сурун-Чай 8 "а" класстың эки өөреникчизи. Ийис уруглары Алика биле Алия болгаш хеймер огул Чойган Ийиниң уруглар садынче барып турарлар.

Нурзаттар "Чемгерикчи инээм" деп губернатор төлөвилелинге 2017 чылда киржи эгелээнер. Өгнүн ээзи Алексей Лопсанович ажилгы, биче сеткилдиг, амыдыралчы. Ий сумунун кадыкшылга школа-интернадының ажилчыны. Хостуг үезинде ол оран-таңдыдан аңнап, балыктаарына ынак. Ажы-төлүнүн авазы Урана Геннадьевна ол-ла школаның интернадында чаштарга чаагай чем кылып берип турар повар.

Ада-ие огород тарыырына ынак. Янзы-бүрү ногаа аймаан дузап, болбаазырадып алырлар. Авазы уран шевер: даараныр-даа, аргыттыннар-даа. Ада-ие ажы-төлүн кижизидип, чагыг сүмезин берип, инек-малын азырап чоруурлар. Ажы-төлүнүн улуглары улуг дузаламчылар. Инек-малынга улуг кажааларны, сигенширбилин чедер кылдыр кылып алганнар. Өг-бүлө "Социал ыяш", "Социал керээ" деп төлөвилелдерде база киржи турар.

Өске өг-бүлелерге үлегер-чижек болуп турары өөрүнчүг. Нурзаттарның бода малы ам-даа өзүп көвүдээр, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, Тожу кожууннун ие-чашка болгаш өг-бүлөгө социал дуза кадар төвүнүн ажылдакчылары йөрөп турар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының парлалга албаны.

ААРЫГГА УДУР ТАРЫЛГА АЖЫЛЫН КҮШТЕЛДИРЕР

Тываның Баштыңы COVID-19-тан чонну тарыыр ажылды күштелдирерин республиканың кадык камгалал яамызындан негээн.

Март 29-та, Аппарат хуралының үезинде, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регионда амгы эпидбайдалды социал айтырыглар талазы-биле ора-лакчызы Саида Сенгиден база чаа корона-вирус инфекциязындан чонну тарыыр ажылды күштелдирерин кадык камгалал сайыды Артыш Саттан негээн.

Сөөлгү ийи неделяда (марттың 17-ден) республикада чаа коронавирус халда-вырындан аарыыр чорук хүнде 2-ден көвүдөөзүн. Марттың 22-26 хүннеринде 7 аарыг кижини илереткен, эрткен неделяга бодаарга 5 кижилер эвээш. Эрткен хүнде – 1 кижилер аараан.

Март 27-ге чедир республикада келген 13 372 санныг (март 25-те келген 900 дооза-биле) доозаны эмнелге организацияларында үлээн, оларның:

– 5012 доозаны – Кызылдың поликлиникаларынче;

– 8360 доозаны – кожууннарже.

Март 27-ге чедир вакцинаның бирги

кезээн 12355 кижилер алган. Эрткен неделяда – 482 кижилер, марттың 15-21 – 1053; марттың 6-13 – 548.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тарыышкынның чоруп турарын шүгүмчүлээн. Тарылганы доктаамал чорудуп, вакцинаны санын көвүдөдип, ол ажылды шапкынчыдарын негээн.

Күрүнө ачы-дузазының порталы тавартыр чагыгларын хүлээп, тарыышкынны идепкейжидип, ооң чедингирин чедип алыр. Статистиктиг сан-чурагайлардан көөрге, неделя санында эмнелгелерде вакцина артып каап турар. Март 20-де – 269. Тарыдар кылдыр оочурда бижиткен кижилерниң саны – 227. Өске субъектилерде элээн негереңгей арга-дуржулга – садыг төптериниң бирээзинге тарыышкын пунктузун аядар. Тываның Информатизация болгаш харылзаа яамызы тайылбыр ажылын күштелдирер.

Эмнелге организацияларында бар дозаларның 92,4 хуузу бөгүндө ажылгатынган:

– 60 хардан өрү назылыг – 3308 кижилер, азы баштайгы тарылганың 26,8 хуу;

– Хоочу аарыглыг – 3770 кижилер, азы 28,2 хуу.

Тарыышкынның долу курузун (тарылганың I база II компонентилери) 9183 кижилер эрткен (тарылганың I компонентин алганнар 74,3 хуу), ооң аразында: – 60 хардан өрү назылыг 1705 кижилер (долу тарыышкын курузун алганнарның 18,6 хуу база бо бөлүктүн кижилеринден бирги тарыышкынны алганнар 45,2 хуу). COVID-19-ка удур тарыткан кижилерде ыңдыг-мындыг чүүл демдеглеттинмээн.

Март 27-ге чедир 1-ги тарылга кылыр 987 доза вакцина арткан:

– Кызыл хоорайда – 502 доза,

– Тере-Хөлде – 125,

– Улуг-Хемде – 60,

– Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем, Таңды, Кызыл, Би-Хемде – 50-50 доза.

COVID-19-ка удур тарыдар кижилерниң федералдыг регистринде бирги тарылганы алган 12182 кижиниң дугайында бижик бар. Тарыышкын үезинде ЕПГУ таварыштыр 611 кижилер бижиткен, оларның 384-үн (59,1 хуу) тараан, вакцинацияны 227 кижилер манап турар. Манаашкында 87

кижилер бижиткен.

Тываның Кадык камгалал яамызының март 27-ниң дыңнады-биле алырга, 54 кижилер эмнедип чыдар, эрткен айның бо үезинге бодаарга 61 хуу эвээш (март 1-де – 139 кижилер, март 20-де – 76 кижилер), оларның: – 12-зи, азы 22 хуу амбулаторлуг эмнээшкинде, марттың эгезинге бодаарга 84 хуу эвээш (март 1-де – 77, март 20-де – 22 кижилер); – стационарлыг эмнээшкинде – 42 кижилер, март эгезинге бодаарга 20 кижилер эвээш (март 1-де – 62, март 20-де – 54 кижилер).

Эң берге байдалдыг – 10 кижилер (стационарда чыдар кижилерниң 24 хуу, марттың 20-де – 15 кижилер), ИВЛ-де – 4 кижилер кошкан (инвазивтиг – 0, ИВЛ – 4).

Тыва Чазактың парлалга албаны.

ТЕАТРЛААР КИЖИЛЕР МЕҢЭЭ ДЫКА ЭРГИМ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Дамба-Доржу ам 8-ки классчы. Алексей Кара-оолович элбек, ханы боданыр, ховар режиссер турган. Артистерниң ажы-төлүн сценаже бичии Седип биле Кара кылдыр үндүрүп эгелээн. Мен аныяамдан тура режиссернуң дузалакчызы болуп ажылдап келген мен, ынчангаш эскерип турарымга, Аржаана Стал-оол биле Начын Кара-ооловичиниң оглу Назын-даа ойнап турган, Леонид Каң-оолдун оглу-биле Сылдыс биле Хорагай-даа ойнап турду, Альберт Кировичиниң уруу биле Айдың Бады-Сагаанның оглу ойнап турду. Идегел Намдан КТРК "Тывада" журналист, МКУ дооскан бистиң гримёрувус Чодураа Хүлер-ооловичиниң оглу шииперге дыка хөй ойнап турган, шупту театрга өскөн уруглар-дыр.

— Вилена Ооржактың номунда чаштар дугайында чаптанчыг сактыышкын бар, бичии Саяна кино ортузунда үнө халааш, ада-иезинге: «Дүрген клубче бараалыңар, дыка солун кино болуп-тур, силерге база арттырып кагдым» — деп маңнап келген деп...

— Ийе, ынча деп турган сен деп, төрөлдөрүм кат-

тыржыр. Мен кажан-даа бодумну артист боор мен деп бүзүрөвейн чораан мен. Мени деткип, бүзүрөп чораан кижилер — угбаларым Вилена Чаповна биле Урана Чечек-ооловна. «Ажырбас, сен театрга хөйүнүң сценаларыңа-даа халдып эрте бээрине бис амырап, часкаар бис, «Кушаты подано» — деп-даа үнүп кээр болзуңза, амыраар бис» — дээр чораан. Санкт-Петербургде дужаап чоруурда, «Ынаар эң-не чараш улус алыр» деп бодап алгаш, бар чыда-ла, дедир чанар билетти канчап садып алыр кижилер боор мен» — деп, боданып чораан мен. Өске уруглар дыка улуг чөмөдөннарлыг кышкы хептерин суп алган бар чыткан, а мен бичии сумкалыг дораан дедир чанар болгай мен дээш. Орустаарым багай турган, ынчангаш таптыг орустаар кижиден көрүп алыин, самолет биледи саттырып алыр мен деп бодаар турган мен. Откунну көөрүмге, дыка чараш тыва тоннуг, тыва идиктерлиг, киш кежи берттүг. «Бо-даа болбаан кижидир, бо кижиге билеттен саттыртып алыр-дыр» — деп, боданып турган мен.

— Өске абитуриентилер өөрениринге белен бар чыткан ышкажыл...

— Хөй кезии училище дооскан дипломнарлыг турган. Эдуард Ондар, Леонид Каң-оол, Олег Сат, Елена Ооржак, Анай-Хаак Донгак, чок апарган ийи эживис Людмила Шивит-оол биле Сырга Саая. Буруннай Кижик база дипломнуг.

— А чаа школа дооскан кижилер кымнарыл?

— Ляна, Алдын-Херел, Алдынай, мен, Чечек дээр эживис турган, Станислав Ириль, Оолак Ондар, оон бир үнө берген эживис. Баргаш, шупту дужааган. Кирген улустуң аттарын адаптарга, мээң адым бар боорга, мен амыраар-даа эвес, байдалым ындыг турган. «Ам канчаар кижилер боор мен, канчап мени ап алган чүвөл?» — деп, корга берген мен. Ол-ла кортук хевээр этюдтар кылырындан безин коргар турган мен. Мээң адымны безин башкы билбес «Барышня» дээр турган. «Так и будете сидеть, барышня?» — дээрге, мен куду көргөш, «Да» — дээр турган мен. Мени эки-даа, багай-даа дивес, тоовас турган. Январь айда шупту улус «Актёрское мастерство» дужаагаш, 4-5 алгаш чана бээрге, мен чааскаан 3 демдек алгаш, дыка ыглан мен. Виктор Оюнович Наксыл куратор башкывыс турган, ол мени оожургадып, кээргээш, концерт залынче аппаратып, мороженое садып турган, боду дыка эки сактыр боор.

— «Конкурс несыгранных ролей» деп театр бодунуң иштинде эрттирип турар мөөрейни чарлаптарга, Саяна Сат көңгүс өске овор-хевирлиг үнүп кээрге, кайгаанымны сактыр-дыр мен. Оон черле силерниң ажылдарыңар ылгалдыг боор турган. Жанна Д Арк, Нина Сереноттуң шиизинде хоругдалда

кыс кижиниң монологу дээш. Шуптузу кайгаткан.

— Мээң эскерген чүүлүм, ойнаар шиилерниң кезектерин өске киржикчилер болушкун чок кылдыр шилип алганы меңээ кайгамчыктыг турган. Бир-ле болушкун мени канчаан өскерти бээрли, ол чүүл кандыг дээштиг болурул, чүнү өскертип шыдаарыл, көрүкчү мен биле кады ол шилилгени көргөш, бодангаш, өскерилгеш, үнөр ужурлуг деп кичээлдерге билип алганым ол. Башкыларны кичээлдерге дыка кичээнгейлиг дыннап алыр турган мен.

— Доозуп кээрде-даа, чогул бодумну ол-ла хевээр чавыс кылдыр үнөлээрим олчаан турган. «Черлик» деп шииге Матильданы ойнап турган мен, «8 ынак херээженге» 82 харлыг кырган-авайны ойнап турдум. «Ажырбас 64-түн шиизин дуглаар кижилер черле херек» — деп, Вилена Чаповна, Урана Чечек-ооловна-даа мээң хей-адым дыка көдүрөп турган. Бир дугаар роль бериптерге, кежимден уштуна халып, кызып ойнап турган мен. Чамдык улус: «Эрттир ойнап тур» — дээр азы «Четпезиниң орнунга эрттир ойнаары эки» — дээр, баланс тударын дуржулгалыг артистер чугаалай бээр. Чеже-даа кол эвес роль болза, дыка амыраар турган мен. Мени «Маадыр кыс» кылдыр доостурбаан, «характерный» кылдыр доозуп чедип келген болгаш кол маадыр эвес, одурук-одурук рольдар бээрде-даа, дыка амырап, сеткилимден ойнаар турган мен. Оон шиини үндүрүп алырга, чоннуң сонуггалы, ынакшылы, «ол угже чаа оворлар тургуспаан үнөр база бар» деп суг айтырарга, мээң ажылымны сонуггап, мээң-биле кады муңгарай бээр, өөрүүр көрүкчүлөр бары меңээ эң-не үнелиг. Көрүкчү дээрге кончуг улуг күш болгаш шийтекти, идиг. Кудумчуга таваржып келгеш, ону-мону көрдүм дээрге — эң кол чүүл мээң ролюм-даа эвес, а көрүкчүнүң театрже барып турары кол. Театрлар кижилер меңээ дыка эргим. «Көк дээрниң оглу» чүү дугайында ши чүвөл — дээрге, мен кажан-даа «Виктор Шогжапович дугайында» дивес мен, удур: «А чүге Виктор Шогжапович шиизин «Хайыраан бот» деп адааныл, билер силер бе, келгеш, көрүп алыр силер» — дээр мен. Ол айтырыга хары чүгле ол шииде деп. Театрга ынак кижиге мен дыка ынак апаар мен, театрже келбес улустарны база «чүнү канчап олурар ирги» деп база бодай бээр мен. Театрга ажылдап кирип келген оол мынча дээжин сактыр-дыр мен, ол кажан-даа театрже кирбээн кижилер болган, «Ишта-дашты шил, чүгле байлар кирер чер деп бодап турган мен» — дээн, ажылдай бергеш, театрдан үнүксевес апаар, чоокта чаа тон азар черде ажылдай берген уруглар-биле чугаалажырымга, база чаа-ла шиилерни көрүп, магадап турар болду. Дуңмам Аяна башкылап ажылдап турар, студентилериниң эскерип чугаалап турары: ши көөр, театр баар кижилер онзагай бооп турар, а театр сонугуравас кижилер бодунуң сеткилин ажыкка илередип шыдавас, туттунуп алгаш турар, дыка улуг ылгалдыг деп эскерип турар.

— Ондар Селгеңмейниң «Тын дээш демисел» деп ши үзүндүзүн база-ла ойнаттынмаан рольдар конкурстуг кончуг шыырак, дидим рольдары болган деп үнөлээр мен. Ол ийи угбашкы тайга бажынга адыга таваржырга, улуг угбазы Чолдаанай: «Дүрген чанагаш-танып каапкаш, эмиин көргүзөргө адыг корга бээр» — дээн. Ону көргүзөргө, хая көрнүп алырга, арай шын эвес апаар, көрүкчүлөрдөн эпчоскунганы илдең, дыка хөй улус-биле сүмөлөшкөн бис, сетка-даа кедип алыр деп турдувус, ол «Не верю» деп Станиславскийниң сурагылг сөстөрүн сагынгаш, соксаан, кыдыынче туруп алырга, база шын эвес. «Бо дээрге Саяна биле Тана эвес, а Откаанай биле Чолдаанай шей, бодунуң амы-тыны дээш турупкан» деп шийтпирлээш, ол сценаны ойнаан бис. Тана база дыка шыырак, партнер талазы-биле дээрге кижилер-биле чаңгыс тынар, мени билип турар, мен база билип турар мен. Бистиң башкывыс: «Играй ради партнера» — дээр, ынчан сценада эжиң база сен дээш ойнаптар. Ынчан дыка улуг ажыл кылган бис.

— «Ак куштуң ырызынга» база дыка солун кылдыр ойнап үнүп турдуңар.

— Мен бодумну ырлап-дир кижилерге санаар мен, үнүм көргүзээш, ынчалза-даа караокеге дыка ырлаар турган мен, азарганчыг үнүг улус дыка ыраксаар боор, дыка чараш ырлаар улус турупкан боор чүве ирги бе, ыраксавас боор, улустуң дилээринден шылаар, бужурганыр апарган боор. «Мен ынчаар ырлаар турган болзумза, кымны-даа тургузупкаш, сеңээ ырлап бээин бе? — деп

ырлап бээр ийик мен, деп бодаар турган мен. Оон «Ак куштуң ырлары» болур деп баарга, дыка чараш конкурс ырын бичии шиижигеш кылдыр ырлаар, «айлаң куштар» деп үнүг артистерниң аттарын салып каан саазыннарны каракты шийип алгаш, шилип алыр сен, бир дугаар конкурска Сайдаш Монгушка таварышкаш, дыка амыраан мен. Дараазында конкурска Аржаана Стал-оол-биле «База катап көрбөс мен бе» деп тыва улустуң ырызын ырлаан бис, бо концертке ол ырыны база күүседир бис. Каттырынчыг чүүл, бир дугаар ырывыс-даа белеткевейн чыткаш, «Чаңгы» деп Айдың Мортай-оол биле Орлан Дамба-Хуурактың бижээн ырызынга «Кандыг хеп кедип алыр бис» — деп дүвүрөп турган бис. Гран-при бээрге, манавайн турган болгаш, дээди шаңнал дээрге ыглап бадырыпкан мен...

Эдуард Мижиттиң «Рубай» деп Азия чоннарының ынак шүлүк хевиринге бижээн одуругларындан үзүндүнү редакцияның дилээ-биле улустуң артизи Саяна Сат дорт эфирниң көрүкчүлөргө ужуражылгавыс адакталы бээрге номчуп берди:

ЧҮРЭЭҢ ЫЫЗЫН КЫЙГЫ-ДЫР ДЕП КАНЧААРЫҢ ОЛ

Чүглүг куш-даа ужул четпес дээрже чүткүп канчаарың ол? Хүн эдерер тоорук ышкаш, ээртиленеп канчаарың ол? Чүткүүрге-даа, черде дазыл салыр эвес, канчаарың ол? Алыс бодун арыг-шынның шынзыдар дээш, оралдаша Алгыргаш-даа, кышкыргаш-даа шыдавас сен,

оралдаша.

Өске кижилер өске хем-дир, ооң-биле оралдаша Агымы сээң чүрээң уунче эгли бербес, оралдаша. Кижилерден бедээн тудуан чүң-даа чок-тур,

хилинчектенме

Хилинчектенме, хириң-даа бар, арың-даа бар кижилер сен,

Хилинчектенме.

Бажың ажыр халып-шурап, барып-ужуп

хилинчектенме

Киискиир тук-даа, союндак-даа эвес-тир сен,

хилинчектенме.

Чогул черле «чараш», «буян», «шын» деп чүүлдер бар бе, чок бе?

Чонун чараш чогаады бе, билер кижилер бар бе, чок бе? «Чок» дивес дээш аазап каапса,

манаан херээ бар бе, чок бе?

Ядамыктан акша дилээн ажы бар бе, чок бе?

Эткен сөзүң кадыг, муңгак кандыг-даа бол, ойталава.

Эрткен оруун ээпектери дуржулган-дыр, ойталава

Муңгаралдыг тулаазыңа будуктан-даа ойталава.

Эки үң чедип келзе, чоруур мал дег, ойталава...

Саяна МОНГУШ чугаалашкан.

Саяна Саттың ойнаан рольдары:

- В. Көк-оол «Хайыраан бот» — Уран;
- С. Сүрүң-оол «Кара дашка харылыгы...» — Борбак-Кара;
- К-Э. Кудагы «Долуманың хуулгаазыны» — Анай-Хаак;
- М. Эннекен, М. Мэйо «Лгуныя» — Мисс Пэттиктон;
- А. Ооржак, Э. Донгак «Кымны силер?» («Вы чье?») — Лидка Павловна;
- Л. Каң-оол «Дембээрел» («В бреду») — Мать-земля;
- В. Көк-оол «Кара болгаш Седип» — Хорлу;
- Э. Мижит «Сын синего неба» — Долчан-Хам;
- Л. Соловьев болгаш В. Виткович «Ходжа Насреддин» — Оттун-Биби;
- В. Серен-оол «Камгалакчы Каң-Болат кыс» («Девушка-богатырь Каң-кыс») — Карбын;
- Ф. Г. Лорка «Альба» — Бернарда Альба.

АРАГА, ТААКПЫЖЕ ЧЕРЛЕ ЧҮТКҮВЕҢЕР

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайга Элээр күштер эвилелиниң девискээр килдизи тургустунган.

Амыдыралы берге байдалга таварышкан хамаатыларга дузалаар Тываның «Надежда» регионалдыг хей-ниити организациязының даргазы Анатолий Содунам сөстү алган. Элээр күштер эвилелиниң ажил-херээниң дугайында «Тыва Республиканың психологтар ассоциациязының» даргазы Светлана Ооржак илеткелди кылган. «Дамырак» автономнуг коммерциялыг эвес организацияның даргазы Аржана Иргит база бодунуң организациязының ажилының дуржулгазы-биле үлешкен.

Элээр күштер эвилелиниң ажил-агыйын Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнүң директору

Ульяна Ванданова деткээн. Ол бүдүн республикага Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнүң баазазына девискээр килдистерин тургузарын сүмелзэн. Дугаары 3 школаның тыва дыл болгаш чогаал башкызы Лидия Ооржак «Социал-эмоционалдыг этика» деп өөредилге программаны ажилдап кылгаш, республиканың школаларының программаларына нептередирин сүмелзэн. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уруглар ассоциациязының кежигүнү, «Бис кады бис» деп хей-ниити организациязының кежигүнү чаңгыс чер-чурттугларын деткип, эвилелдиң кежигүнүгө кирип алырын кыйгырган. Ак-Довурак хоорайның Хей функционалдыг төвүнүң эмчи сестразы Радалина Монгуш килдистерни чүгле республика иштинге эвес, а чурттуң өске хоорайларына тыва студент

чаңгыс чер-чурттуглар бөлүктери-биле кады демниг хөделиишкинниң дузазы-биле килдистерни тургузуп, шимчедирин сүмелзэн. Ынчангаш студентилерни болгаш Россияның өске регионнарында ажилдап чоруур чаңгыс чер-чурттугларны хаара тудуптар.

Кожуунуң бүгү чурттагыч чонунуң бадылаашкынының түңнелинде девискээр килдизиниң даргазына Ак-Довурак хоорайның наркология диспансериниң эмчи сестразы болуп ажилдап турар Чойган Күжүгетти шилип алган.

Баштаар черниң тургузуунуң болгаш бирги хуралының, оон ыңай Элээр күштер эвилелиниң девискээр килдизиниң ажилының планын тургузар болгаш бадылаар ажилды чоокку үеде кылыптар деп дыңнаткан.

Бистиң корр.

ДУЗА ЧЕДИРЕР "ИДЕГЕЛ" ТӨВҮ АЖЫТТЫНГАН

Шагаан-Арыгның «Челээш» уруглар сады 2014 чылда ажыттынгандан бээр садтың бичии чаштары мөөрейлерге доктаамал шаңналдыг черлерни ап, тиилеп турар. Ажилдакчылары кожуунуң хей-ниити ажилындан чыда калбас, кончуг идепкейлиг, янзы-бүрү мөөрейлерге доктаамал тиилеп, ырлаар, самнаар салым-чаянныг аныяктардан тургустунган.

Бөгүн «Челээш» уруглар садынга федералдыг төлөвилелди боттандыраар «Өөредилге» национал төлөвилелдиң «Ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткиир» деп ада-иелерге психологтук, педагогтук болгаш методиктиг дуза чедирер «Идегел» деп консультация төвүн байырлыг байдалга ажитканнар. Байырлыг ажыдышкынга республиканың «Сайзырал» төвүнүң директору Альбина

Монгуш, «Ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткиир» национал төлөвилелдиң куратору Белекмаа Буянды, «Сайзырал» төвүнүң психологу Салбакай Опееновна, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Аржаана Даржаа, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Ия Тюлюш байырлыг ажыдышкынга аалдап кээп, амгы үеде бичии чаштарны кижизидер, үениң аайы-биле угаан-медерелин сайзырадыр дээш оон-даа өске дузаны чедирер төптүң ажылынга чедиш-киннерни күзевешаан, белек-селзэн сөңнээннер. Кожуунуң өске-даа уруглар садтарының башкылары, удуртукчулары боттарының талазындан база байырын чедирип, чедиш-киннерни күззэн. «Челээш» уруглар садының чаштары, башкылары аалчыларга солун концертти бараалгаткан.

«Улуг-Хем» солуну.

ЭРТЕМЧЕ ЧҮТКҮЛ

Эртем-билиглиг ажы-төл дээр-ге Тывавыстың келир үезинге бүзүрел, быжыг дазыл болур.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун 2013 чылдың декабрь 20-де Дээди Хуралга (Парламент) берген айтыкла-биле боттанган «Өг-бүлө бүрүзүнге дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилели Өвүр кожуунда эки боттанып турар.

Ниитизи-биле кожуунда 161 уруг бүрүткеттинген. Оларның иштинде 132-зи школачылар, а 29 уруг школа назыны четпээн.

Хандагайты ортумак школазындан бо төлөвилелде кирип турар 3 өөреникчи 2020-2021 чылда школыны доозар.

Оларның бирээзи Монгуш Белек 11 «Б» класстың өөреникчизи. Белектиң шылгалдаларга белеткелин кошкатпас деп чагып, эртем башкылары, класзының удуртукчу башкызы база өөреникчинин боду-биле доктаамал харылзаяп, билдинмес чүүлдерге дузалажып турар дагдыныкчызы Өвүр кожуунуң Баштыңы – Төлээлекчилер хуралының даргазы Анай-Хаак Лопсан-Серен.

Белек оожум-топтук, өөредилгезинге кызымак, ырлаарына сонугургалдыг.

Школаны доозупкаш, ийи аңгы дээди өөредилге черлеринче документилерин дужаар деп дорт сорулганы салган. Күрүнениң шылгалдаларын эки дужаап, күзелдерин чедип алып болзун!

Бистиң корр.

ТЫВА ДЫЛДЫ ЧАШТАРГА...

Уруглар садтарының аразына республика чергелиг «Тергиин тыва дыл кабинети» деп мөөрейни Тыва Республиканың «Төрзэн дылдарның 2021-2024 чылдарда сайзыралы» деп Күрүне программанын база Тыва Республиканың Өөредилге яамызының дужаалын күүседири-биле эрттирдивис.

Кол сорулгавыс – бичии өзүп олурар салгалды төрзэн дылын, культуразын билер кылдыр, ону келир үеде хумагалап арттыраары. Төрзэн дылды өөредирде бичии чажындан эгелээр. Ынчангаш «Тыва дыл чаштарга» деп төлөвилелди тургузуп, чаңгыс аай программаны болгаш өөредилге ном-

нарын уруглар садтарында 2019-2020 чылдарда киридивис. Ооң түңнелинде хей санныг уруглар садтарында 17 муң ажыг кижизидикчи уругларывыс төрзэн дылын өөренип эгелей бергеннер.

Бо мөөрейниң эрттирип турар база бир чылдагааны – төрзэн тыва дылын өөредирде кайы хире эки байдалды тургузуп ап турары.

Ниитизи-биле 88 уруглар садтары киришкен. Республика чергелиг деңнелинче 19 уруглар садтары эртен.

Уруглар садтары төрзэн тыва дылын өөредирде эки байдалды тургузуп турары дыка өөрүнчүг.

Национал школа хөгжүдер институт.

Якутиядан Мария биле Лариса Тастыгинер март 28-те Кызылга болуп эрткен Тыва Республиканың II ажык чемпионадынга тиелекчилер болган.

Якутияны төлээп 3 спортчу киришкен: «Мастер» 40+ деп тергилер категорияга Мария Тастыгина, «Фитнес-модель» деп узунунуң айы-биле категорияга (166 см) Лариса Тастыгина, «Фитнес-бикини» деп тергилер категорияга Александра Васильева. Ниитизи-биле 60 ажыг Тывадан, Хакасиядан, Кузбасстан, Красноярск крайдан, Якутиядан эр болгаш херээжен улус киришкен.

42 харлыг алдарлыг фитнес-тренер болгаш бодибилдер Мария Тастыгина «Мастер» фитнес-бикини номинацияга 1-ги черни болгаш узунунуң айы-биле категорияга 2-ги черни алган. Лариса Тастыгина бодунуң категориязынга шуут-ла тиелекчи болган.

Өөрүшкүзү чайнап турар. «Мен аажок кызып белеткенген мен. Ыңчангаш тренерим-биле бистиң ажылывыстың түңнели көстүп келгенинге дендир амырап тур

ТЫВА – МЭЭҢ ЧҮРЭЭМГЕ КЕЗЭЭ МӨҢГЕДЕ АРТАР

мен. Тыва мээң чүрээмге кезээ мөңгөде артып калыр! Кызыл бисти дыка-ла чылыг-чымчак уткуп алды, хүндүлээчели-биле болгаш кайгамчыктыг агаар-бойдузу-биле бисти кайгатты. Хемчег тергилер деңнелге эрти!» – деп, Лариса Тастыгина сагыш-сеткили-биле үлешти.

Бодибилдингге Лариса чоокта чаа келген. Ол 27 харлыг, уруглар садында кадрлар килдизинде ажилдап турар.

«Лариса биле Александра мээң хайгааралымга турган. Ооң соонда мен оларны мээң тренерим Антон Амелинге дамчыдып берген мен. Чүге дизе бодум белеткенмишаан, оларны таптыг белеткеп шыдавас турган мен. Мээң уругларым шаңналдыг черлер алырын аажок күзгүн мен. Олар кайнаар-даа чардыкпайн, бот-боттарын деткижи, карак кызыл белеткенгенер.

Тываже чоруур шиитпир – мээң бо-

далым. Мен бо уругларга эрге-шөлзө тыпсыксаар-дыр мен. Бистиң мурну-вуста улуг сцена болгаш Сибирге, Красноярскка, ооң соонда Санкт-Петербургка шыңгыы маргылдаалар манап турар. Лариса улаштыр Россияның Краснодарже Бүгү-Россия чергелиг маргылдааларже чорупкан болза деп күзеп турар мен. Ооң шупту турнирлерге шаңналдыг медальдарны сө тыртып алыр шупту аргалары бар. Мен аңаа 100 хуу бүзүрээр мен» – деп, тренери чугаалады.

Спортчуларга бо чемпионат карантин соонда бир дугаар маргылдаа болуп турар.

«Бир дугаар турнирден миннишкиттер уттундурбас, бедик деңнелге организаап эрттирген, аап-саап чүүлдерге чедир шуптузун белеткеп каан» – деп, Мария демдеглээн.

"ЭЛЭЭР КҮШТЕР ЭВИЛЕЛИ" ХӨЙ-НИИТИ ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ ЧӨӨН-ХЕМЧИККЕ САЛБЫРЫ

Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының деткимчези-биле "Элээр күштер эвилели" деп хөй-ниити организациязы арагалаашкын, наркомания болгаш корум-чурум үрээр чоруктар-биле демиселди күштелдирер, профилактика ажылы, аныктар, өөреникчилер болгаш чонга кадык чаагай амыдыралды суртаалдаар сорулгалыг тургустунган турган.

Эрткен неделяда "Элээр күштер эвилелиниң" даргазы Аян Өргеевич Монгуш баштаан бөлүк Чөөн-Хемчик кожуунуң хуралдаар залында хуралды эрттирип, Чөөн-Хемчик кожуунга салбырны тургускан.

Аян Өргеевич Монгушту таныыр мен. Ол бичиизинде Хайыраканга уруглар садынга барып, школага өөренип турган. Профессионал мергежили – хөгжүмчү. Оон аңгыда Кызыл кожуунуң чагыргазында үр чылдарда удуртукчулап, адапар чөвүлелин даргалап, таксистер эвилелин-даа удуртуп турган.

Салбырның даргазынга Чадаананың №2 ортумак школының директору турган хоочун башкы Алексей Александрович Дондукту томуйлаан. Салбырның кежигүннеринде профилактика чөвүлелиниң кежигүннери, удуртукчулар, школа башкылары болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери кирип турар.

Вячеслав МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

«АДАРГАНДА» БО ХҮНДЕ 1739 ЧАШ ХУРАГАН БАР

«Адарган» ийи угланышкыны уксаалыг репродуктор статустуг: тыва чолдак кудуруктуг хойнуң уксаазын болгаш «сарлык» уксаазын өстүрер.

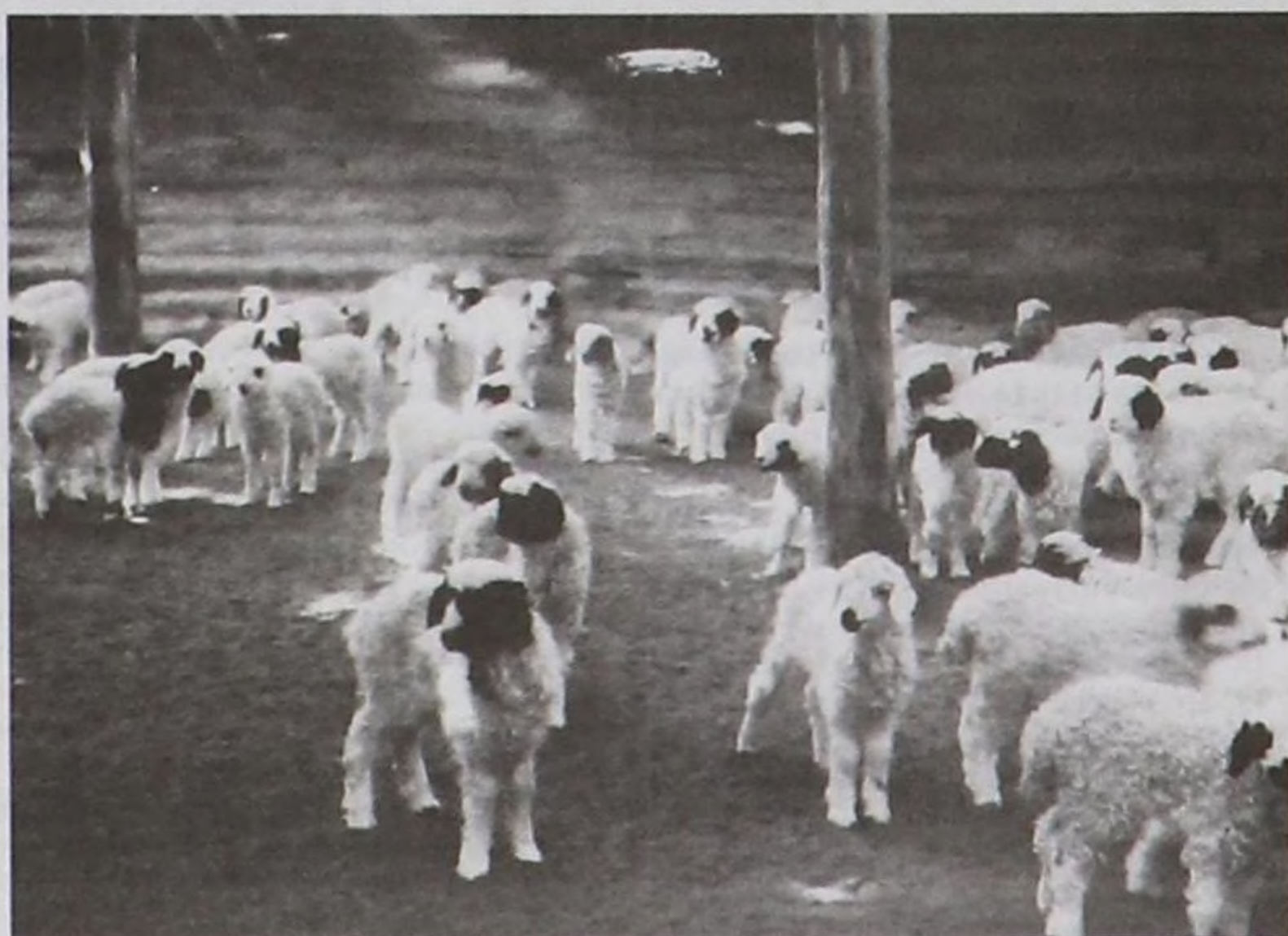
«Адарган» унитарлыг бүдүрүлгөдө ам кидин түлүк мал оолдаашкыны чоруп турар. «Адарганда» 690 баш сарлык бар, оларның 322-зи төрүүр сарлык. Бо хүнде чаа төрүттүнген мал бажы 26.

Дуржулгалыг сарлыкчы Адыгжы Соскут – 18 чыл иштинде сарлык ажил-

агыйынга бараан болган база «Наадым 2018»-тиң чемпиону. Ол Саглы суурдан ырак эвесте Даг-Дөзү деп черде сарлыктарын кадарып турар. Ол дуржулгалыг сарлыкчы болгаш, малынга бүрүн хосталганы берип турар, чүгле ында-хаа эки одарлыг черлерже углавышаан, кадатка оларның амырдыжын үрөвөс.

Хоюн Кара-Даг деп черге кадарар. Малчын Чинге-Тараа Донгак ажил-агыйда барык 10 чыл ажилдап турар. Ниитизи-биле «Адарганда» 5 муң ажыг баш хой бар. 3 муң ажыг санныг төрүүр хойлуг, 6 хой коданнары тургустунган. Мал оолдаашкыны мартта эгелзэн болгаш бодунуң кидин түлүк үезинче чокушуп олурар. Бо хүн чаа төрүттүнген мал бажы – 1739 хураган бар. Хураганнарны чылыг хой кажааларында доруктуруп турар. Мындыг харыс-салгалыг үеде малчыннар суурнуң өөреникчилерин дузалажыры-биле хаара туткан. Сакманчылар чедер, оларны эргежок чугула күш-ажылчы чаңылдарга өөрөткен. Ажыл хөй, чүгле сезон үезинде эвес, а мал ажил-агыйынга дыштаныр хүннер турар эвес...

«Адарган» бүдүрүлгези – Өвүр кожуунда база бир мал ажил-агыйын чорудуп турар улуг бурунгаар депшилгелеиг көдээ ажил-агый. Амгы үеде ооң сорулгазы – уксаалыг мал ажил-агыйын сайзырадыры.

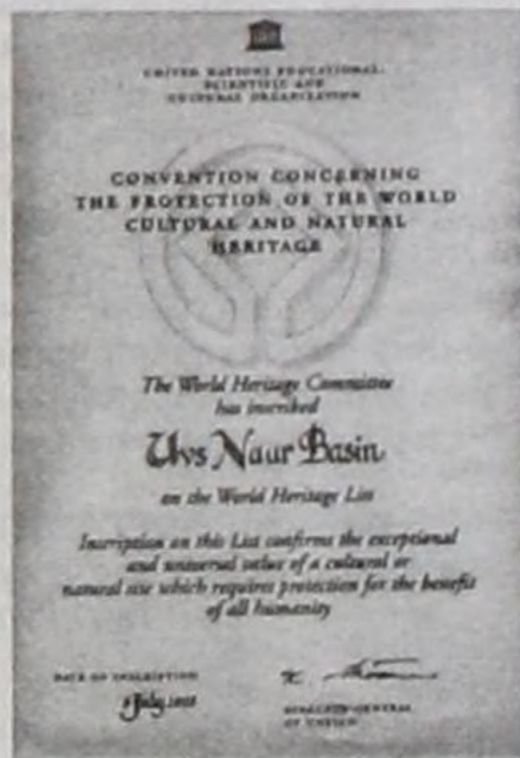
Арынны "Шын" солунуң корреспондентилери белеткээн.

Тываның эртем төвү 30 харлаан

“УБСУ-НУР ПРОГРАММАНЫҢ” ШИНЧИЛЕЛ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ

Тываның эртем төвүндө Убсу-Нурнуң чоннар аразының биосфера өөренип шинчилээр төвү апрель айда бодунуң тургустунганындан бээр 30 чыл оюн демдеглээр. Назы-үе-биле алып болза кончук хып дээр анык назын-дыр. Ажыл-агы-биле алып болза ол хире үе иштинде кылдыганын ажилдың үре-түннели көстүр, ам-даа бурунгаар көрүш-биле ажилдаар, чогаадыкчы ханы бодаалдарны ам-даа уламчылаар назын-дыр.

“Убсу-Нурнуң чоннар аразының биосфера өөренип шинчилээр төвү” эртем болгаш өөредилге талазы-биле Тыва АССР-ниң күрүне комитетинге чанынга тургустунган. (Доктаал № 138 19.04.1991 чыл).

1991-2018 чылдарда ону шинчилээр ажилдар чоруттунуп турган. Кады ажилдажылганың түннелинде 1993 чылда Тываның болгаш Моолдун девискээринде турар Убсу-Нур ыйгылаажын күрүнениң бойдус камгалалдыг чери кылдыр тургускан. УМФ-ниң болгаш моол эштерниң дилээ-биле 1997 чылда ону биосфера кылдыр, база 2003 чылда Убсу-Нур шенелдезиниң түннелинде Убсу-Нур ыйгылаажы бүдүн эргени ап, Юнесконун бүгү делегейде бойдус салгалын шинчилээр-биле төөгүнүң база культураның даңзызынче кирген улуг ажилды Убсу-Нур төп кылган.

Тываның бойдузун өөрениринге чоннар аразының Убсу-Нур программаның үнелеп четпес шинчилел ажилдары Тывага эртемни сайзырадырынга кол өзек болганын айтып каалы.

Виктор Викторович Бугровский (23.02.1928-20.09.2004) – Убсу-Нур төптүн үндезилекчизи, эртем ажилдакчызы (1984-2004), чүгле ол-даа эвес ол Замбийн Батжаргал-биле кады Убсу-Нур программаның база удуртукчузу болган. Оларның эгелээшкини-биле Убсу-Нурнуң ыйгылаажын шинчилеп эгелээн экспедицияны Төп Азияже (Тыва, Моол, Кыдат) организаастаан. 1990 чылда ол экспедициязының ажылының дугайында “Төп Азияның ландшафтары” деп 3 томнуг монографияны парлап үндүргөн. В.В. Бугровский Убсу-Нур ыйгылаажын камгалалдыг чер кылыр төлевилелдин автору болгаш эгелээн кижиле база ол болган. Ол Россия-Кыдат эртем, культурулуг харылзааларны сайзырадырынга болгаш калбартырынга иденкейлиг талалакчы чораан. Оң кылган ажилдары хей, ол 14 доктор база 12 кандидат диссертацияларын камгалаан удуртукчу, эртем консультантызы, 5000 ажыг эртем ажилдарын үндүргөн, 9 чоннар аразының симпозиумунуң ажилдарын харысалгалыг редактору болган. “Убсу-Нур ыйгылаажы” альбомнун редактору. Виктор Викторович ТР-ниң Парламентизиниң Хүндүлел бижиниң эдилекчизи, Кыдаттын Хунань экономиктиг географиязының институтунуң хүндүлүг профессор, экологияның профессору “ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы” бекдик аттын эдилекчизи.

Замбийн Батжаргал – (д.ф.-м.н.), Убсу-Нур программаның база бир удуртукчузу, Моолдун долгандыр турар хүрээлинин сайыды, Японияда Моолдун элчини, улуг политик, хей-ниити ажилдакчызы.

Светлана Сүрүңовна Курбатская – Убсу-Нур төптүн үндезилекчилериниң болгаш “Убсу-Нур программаның” удуртукчуларының бирээзи, Тыва эртем төвүнүн директору чораан, география эртемнериниң доктору, ТКУ-нун физиктиг географияның болгаш геозологияның кафедрасының профессору, “Хову бюллетени” журналдың комиссиязының кежигүнү болгаш оон-даа өске. Тывага болгаш Моолга Чоннар аразының Убсу-Нур эртем симпозиумунуң организатору.

Светлана Сүрүңовна РАН-ның академиги Г.В. Добровольскийниң удуртукчулары-биле “Почвенный покров и биогеохимия межгорных котловин Тувы” деп диссертацияны камгалааш, биология эртемнериниң кандидаты эртем чадазын алган.

100 ажыг эртем ажилдарының, оң иштинде 8 монографияның, 5 өөредилге-методиктиг ажилдарның автору. Оң удуртукчулары-биле 3 кандидат диссертациязы камгалаттыганын.

Убсу-Нур программа 30 эртем, 200 шинчилекчи албан организацияларны, университеттерни, ООПТ-туң ажилдакчыларын болгаш Москваның, Санкт-Петербургуң, Новосибирскиниң, Тываның, Моолдун, Германияның, Польшаның, Кыдаттын, Швецияның, Белоруссияның эртем институттарын хаара туткан.

Ук программаның удуртукчузу профессор Виктор Викторович Бугровскийниң ажилды болгаш кады чугаалажып турар кижизиниң сонуггалын хаара тудуптар

талантызының онзагайын, ол дугайында хей эртемденер, оларның өөреникчилери чылыг сактышкынны чугаалап турарын демдеглээр артык эвес. Ук программаны үндезилээн болгаш оң ажил-херээнге киришкен кижилерниң ажылы үнелеп четпес шыгжамыр болганын айтып каалы.

“Убсу-Нур программаның” ажылынга хамааржып турар камгалалдыг черлерге доктаптаалыңар.

Цугээр-Элс (Цугер-Элс) – Тес-Хемниң сола-гай талазында чыдар хей элезинниң чери Убсу-Нур

ооргажының камгалалдыг чери бооп турар. Оң шөлү 47000 га.

Ончалаң турлаа. Оң бедии далай деңнелинде 1100-1350 м турар. Оң девискээринде кадыр хаяларның

үнүштери, даг черниң, шынаа-хову холумактыг элезинер-биле шыптыганы. Ончалаң турлаа Тываның күрүне университетиниң студенттериниң эртем-шинчилел ажилдары чорудар чери апарган.

Тере-Хөл Убсу-Нурнуң база бир онзагай бойдус курлавырлыг, чараш чурумалдыг камгалалдыг чери. Оң гидрохимиктиг, гидробиологтуг онзагай талаларын Г.С. Шилькрат, С.П. Кретов, П.Л. Макаров, В.В. Заика шинчилээннер. Оң ниити шөлү 100 км², ханызы 39 м. чедип турар. Ол хову болгаш ээн черлерде мурнуу болгаш мурнуу-чөөн талазындан, Тывада Эдер-Элезин, Моолда Алтан-Элс талазында элезинер-биле долдунган. Олче оон-моон бичии арык суглар агып кирип чыдар. Мында мал-маганны бүдүн чылда кадарып, одарладып турар.

Ямаалыг турлаа. Ямаалыг турлааның ниити камгалалдыг шөлү – 36850 га. Турлагны долгандыр янзы-бүрү ойт-сиген үнген кургаг хову чаптылып чоруткан. Мурнуу кезээнде буруңгу скиф, гун-сармат, түрк, кыргыз үлөрнүң базырыктары, хөөржүдүлгелери кончук хей.

Ямаалыг турлаа 300 ажыг археологтуг тураскаалдарны камгалаарына кирип турар.

Дагыг черниң арга-ховузу. Ол Барыын болгаш Чөөн Танды-Уулань сыннары бооп турар. Оларның бедии далай деңнелинде 1000-2600 м чыдып турар.

Бедик дагыг черлер. Убсу-Нур ыйгылаажының Тундрага дөмейлешкек бедик дагыг черлерниң баштайгы шинчилээшкини Чөөн Танну-Ола сыны (У-Шынаа), Хорумнуг-Тайга сыны, Сангилен эдээ (Улар), Барыын Саянның сыннары (Кара-Хөл). Бо шинчилээшкиннерге Седельников, 1984, 1985; Седельникова, 1982, 1985; Курбатская, 1990, 2001; Сагды, Самбыла болгаш о.ө. 2002) “Убсу-Нур шенелдези” программа-биле харыл-

заалыг бооп, ону өөренип көргөннер.

Бедик Дагыг Мөңгүн-Тайганың Мугур хемниң бажында үнүп турар ойт-сигеннер

Төптүн амгы үеде байдалы, сайзыралы, сорулгалары, киржикчилери.

“Убсу-Нурнуң программасы” 2019 чылда Тываның эртем төвү (ТЭТ) кылдыр эде адаттынып, оң шинчилел ажилдары база улгаткан.

Оң кол сорулгазы бойдус болгаш хей-ниити эртемнерге үндезин болгаш дузалал шенелделерниң күүселдезин чедип аары, хоойлуларга чаа билиглерни чурумчудуп, ону девискээрниң экономиктиг, социал болгаш сагыш-сеткилдиң сайзыралына ажылгаары болур.

Бөгүн Тыва эртем төвүндө штадында 25 кижиле ба-таап, 2 лаборатория болгаш девискээр өөредилгезиниң эртем салбыры бар. Оң директорунга анык, талантылыг кадын, биология эртемнериниң доктору Чойган Николаевна Самбыла томуйлаттыганы.

Чойган Николаевна Самбыла – 1996 чылда ТКУ-ну кызыл диплом-биле дооскан, профессор С.С. Курбатскаяның эртем консультантызы, РАН-ның корреспондент кежигүнү В.П. Седельникованың удуртукчузы-биле «Запасы надземной фитомассы тундровых сообществ высокогорий Тувы» деп кандидат диссертациязын камгалаан, биология эртемнериниң доктору, доцент, амгы үеде Тыва эртем төвүнүн директору. ТР-ниң Чазак Даргазының анык эртемденнерни деткиринге төлевилелдерниң күүседикчизи.

Чойган Николаевна 104 эртем ажилдарының, монографтарның болгаш өөредилге-методиктиг ажилдарның, оң иштинде ВАК, Scopus база WoS деп журналдарга үнген чүүлдерниң автору. Чойган Николаевна Убсу-Нур улус чоннарның симпозиумнарының чыындылары болур «Экосистемы Центральной Азии: исследование, сохранение, рациональное использование» деп улуг хемчээлдиг шинчилел ажилдарын редакторлаан.

Ол шинчилелдерниң аразында Тываның дагыг черлеринде турар сыын, иви, сарлыктың дузалал ажил-агыларын организаастап ажылдап болурунун хемчеглери бар. 2019 чылдың июнь-август айларында оң удуртукчузы-биле ТР-ниң “Туран” сыын ажил-агы черинге экологтуг мониторинг организаастап, 5 этно-эко туристичи эртемге үндезилээн объектилерни белеткээн.

2020 чылдың июль 5-8 хүннеринде 15-ки Чоннар аразының Убсу-Нур симпозиуму болуп эрткен Аңаа Россиядан, Кыдаттан, Моолдан, Казахстандан, Киргизиядан, Узбекистандан, Италия болгаш Япониядан 186 эртемденнер киришкен. Оларның иштинден 38 эртем докторлары болгаш 54 кандидаттар кирип, Төп Азия чоннарының бойдус болгаш культура-төөгүзүнүн салгалының айтырыгларын сайгарып чугаалашканнар. Онза камгалалдыг черлерни болгаш ховар болгаш чидип болгу дег дириг амытаннарның хевирлерин болгаш келир үеде хөгжүлдүң сайзыралының планын чугаалашканнар.

ТЭТ келир үеде бурунгаар, чаа болгаш ажыктыг төлевилелдерниң боттанырынга улуг бүзүрел көрүш-биле ажилдап туралар.

Эрткен чылын ТЭТ-тиң директору, биология эртемнериниң доктору Чойган Николаевна Самбыла төптүн ажилдакчылары-биле Новосибирск хоорайже ажилдагы сургакчылаашкынны кылганнар. Оң кол сорулгазы – албан черлери-биле эртем харылзааларын тудары, дуржулга солчулгазы, анык специалисттерге эртемнерниң (биология, экология, зоология, генетика, экономика болгаш о.ө.) чедишкени-биле таныжары болган. Келир үеде эртем-шинчилел ажылынга болгаш эртем талазы-биле хемчеглерни кады эрттирериниң керээлерин чарган.

Тыва эртем төвүнүн директору, биология эртемнериниң доктору Чойган Самбыла СО РАН-ның экономика болгаш үлетпүр бүдүрүлгезин организаастаар институтун директору, экономика эртемнериниң доктору, профессор, РАН-ның корреспондент кежигүнү, академик Валерий Анатольевич Крюков-биле база СО РАН-ның даргазы, химия эртемнериниң доктору, профессор, академик, Россияның күрүне премиязының лауреады Валентин Николаевич Пармон-биле ажилчын журажылгаларны кылган.

2021 чылда ТЭТ-тиң директору Ч.Н. Самбыла база ТываИКОПР СО РАН-ның директору В.И. Котельников Соңгу, Соңгу-Чөөн Азияның (МНЦТВ) кызыгаар айтырының дугайында кады ажилдажылга керээни СО РАН-ның экономика болгаш үлетпүр бүдүрүлгени организаастаар институтун директору, кол эртем ажилдакчызы экономика эртемнериниң доктору (д.э.н.) Вячеслав Евгеньевич Селиверстов-биле чарган. Оң кол сорулгазы эртем-шинчилел ажилдарына Россияның чөөн талазында кызыгаар айтырынга сонуггалдар болур. Олче Корея, Япония, Казахстан, Моол болгаш Кыдаттың кызыгаарында девискээрниң партнерлары кирип турар. Экономиканың, экологияның чөрүлдээлеринге ук девискээрни бүрүнү-биле сайзырадырынга кады ажилдажылганың айтырыгларын планнап турар.

Шинчилел ажылы амыр эвес, Тываның эртем төвүнүн ажилдакчыларына келир үеде чаа болгаш ажыктыг төлевилелдерниң боттанырынга бурунгаар, улуг бүзүрелдиг көрүш-биле ажилдаарына чедишкенин күзеп каалыңар.

Раиса ОНДАР,

РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң ЖЭ-ниң кежигүнү.

Эки турачыларның сеткили чаңгыс –
Төрзэн чурт дээш, тиилелге дээш демисежилиңер.

«КЫМ-ДАА ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН»

(Сактыышкын)

Дайынче чоруунун мурнунда Кызылдың паркта клуб чоогунун ажык шөлге эки турачылар-биле хурал эрттиргеш, С.К. Тока: «Россияже оор чорук-биле халдаан фашисттер Германияның халавы бүгү-де-легейге дыңналып, бүгү-ле чурттарга, кандыг-даа чоннарга, бистиң төрзэн Тывавыска-даа эжелекчи, хыдыкчы, кулданыкчы чорукка чедирер болгай. Гитлержи дайзыннарны чылча шавары-биле янзы-бүрү нациялар демин кадып, демиселче көдүрүлген. Оларны чылча шавары чугула» – деп чугаазын дооскан.

Хөйүнү аразындан холун көдүрө аарак, бичии чолдак-сымаар, тырың боттук аныяк уруг улус аразы-биле эртип, трибунаже үнгеш: «Бис ыраккы Бай-Тайгадан 20 ажыг эки турачы келдивис. Мында мээң-биле кады келген эки турачыларның (бодангаш), эки турачы кыстарның-даа сеткили чаңгыс – Төрзэн чурт дээш, тиилелге дээш демисежир бис. ССРЭ-ден фашистерни үндүр сывырып, оларны базары, чок кылыры бистиң сорулгавыс. Совет Эвилелинге дузадан чедирээлиңер» – деп доозаргала, диңмиттиг адыш часкаашкыны үргүлчүлзэн. Ол кыс Сынаа Кыргыс, Амаа Монгуш, Байлак Ооржак дээш өске-даа эштери-биле таныжып четтигипкен. Хуралга Бүрзеккей Сат, Агбаан Хертек, Балчыр Делгер, Эртине

Чагаалар аразындан

Чудурук, Адыгбай Хертек дээш оон-даа хөй кижиги киржип келген.

Дончуй Куулар чүве чугаалап, кыйгырыг салган кысты сонуургап, ырактан-на хайгаарап тургаш, ооң чанынга чоокшулап чеде бергеш: «Экии дуңмазы, адыңарны кайызы дээр ирги?» «Мени сонуургап турар болзуңарза, Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг Дарыя Намзырай» – дээш, катыра кааптарга, карактарының оду чайыннаан, чаактарының сыртылаажы безин читпзэн көзүлген. «Мени Дончуй Куулар дээр» – диген.

Ынчан күскээр болгаш, агаарның чылыг, аязын олар эскерген. Чодураалар чечектели берген. Ийи кижиги чодураалар аразы-биле кылаштажып, дайынче кады чорууну чугаалажып, хөөрежип чорааннар. Олар бот-боттары билчип таныжып алганнар.

Бирле чокпак чодураа сывының артынга келгеш, Дончуй ол чараш, чаптанчыг кыска ынакшылын илереткен. Ынчан Дарыяның хары чаа-ла он чеди турган. Дайынга киришкен он кыстың хары 18-20 үезинде турган.

Дидим эки турачы кыстар чазылган, төктүп турар октарның адаа-биле үңгеп, соруу чораш, балыгланган солдаттарны бар-ла турган күчү-күжү-биле чеже-даа кижиниң амы-тынын ап, дузалап келгеннер.

Бир-ле катап Дарыя Куулар оңгар ишти черде аар балыгланган солдатты көрүп каан. Оңгардан үндүр сөөртүр дээш чадажып, шимчеп, үңгеп шыдаар аргазын көрүп, эзережип девидеп турган. Сагыжыга бир арга тыптып келген, солдаттың кедип алган плащ тонун чаткаш, ооң кырыңче чууй иткеш, сөөртүп үндүрери. Солдат орус кижиги болган. Дарыя орус дылды эки билер кижиги болгаш, баштай ханзырап турар черлерни шарып эмнээш: «Мен тыртайн, силер аргалыг болза чүткүңер» – деп чугаалаан. Чеже-даа аар балыгланган болза, солдат чүткүп

эзелзэн, а Дарыя плащ кырыңче чууй иткеш, сөөртүрү-биле кызыл күш-биле үндүр соп келген. Солдат оолдар маңнажып келгеш, ол-ла плащтың кырыңга көдүрүшкеш, госпитальче апарган. Ийи ай хире болганда, ол солдат оол кадык эглип чедип келген.

Ол-ла үеде немецтер күштүг халдаашкыны кылып эзелзэн. Байлак Ооржак-биле холдарында автоматтарын салбайн, демисежип кирипкеннер. Үзүктел чок боолаашкын кылып чыткан немец пулеметчуну Сынаа Кыргыс часпайн боолап каарга, пулемет адышкыны ыттаваастаан. Сержант Дончуй Кууларның взводу ураа-биле маңнажып кирипкеннер. Дончуй Кууларның чоогунга улуг частышкын боорга, ол балыглангаш: «Бурунгаар өңүктөр!» – деп алгырган. Дарыя Куулар, Санаа Кыргыс чеде бээрде, Дончуй Куулар чеже-даа дириг, тынныг бол, «Байырлыг, Дарыя, бодуңу камнап чор!» – деп чугааланган. Дарыя девидеп, ыглап-сыктап, ковайты соп эккелген. Кажан ажаап турар үеде Дарыя оңгарже чүткүп, ыглап турган дээр. Даайы Адыгбай Хертек оожургадып, туттунарын дилээш, Ооржак Байлак-биле аңгылай чоруткан. Кажыдаал митингизинге Х.С. Адыгбай сөс ап чүве чугаалаарга, эки турачылар үш улаштыр дааштаашкын кылган. Дончуй Кууларны, Агбаан Иргитти ыракта Украинада хөөрде ат-сывын бижээш, ажаап кааннар. Өлүмден ынакшыл күштүг болурун Адыгбай Сайын-оолович чугаалап турган. Дончуй Кууларның авазыңче Дарыя Намзырайевна чагаа бижээш: «Муңгарава, авай, бис Украина хоорайларын хостааш, тиилелгелиг чанып кээр бис» – деп чагаадын дооскан болган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

ТЕС-ХЕМНИНҢ ХОВАР КЫЗЫ

(К.М. Чиңмиттин 75 хар оюнга тураскаадып)

«Сагышты ыры-биле ажыдар,
чаянны ажыл-биле ажыдар».

Үр чылдарда Тес-Хем кожуун чагыргазыңга кады ажылдап чораан эжим, күш-ажылдың болгаш херэзженнер шимчээшкениң хоочуну, хөй ажы-төлдүн иези, «Самагалдай» болгаш «Шын» солуннарының шагдан бээр доктаамал бижикизи, чагыдыкчызы, мөгейкичи чораан Клара Маадыровна Чиңмитке тураскааттым. Ол дириг чораан болза, 2021 чылдың апрель 24-те 75 харлаар турган. Ийи чыл бурунгаар, 2019 чылдың күзүндө аарааш, чырык черден чорупканы дыка хомуданчыг, харааданчыг.

Клара Маадырвананың өг-бүлөзү чогадыкчы салым-чаянның улус. Ооң өөнүң ээзи Өөлөт Эртинеевич Чиңмит ат-сураа билдингир шүлүкчү, чогаалчы. Оларның хеймер уруу Аялга база аныяк шүлүкчү. Олар үжүлзэн бистиң аравыста ам чок, ынчалза-даа оларның бижип кааны шүлүктери, номнары артып калган, чонунга ам-даа бараан болуп чорууру чоргааранчыг. «Чогаалчы өлүр, чогаалчы артар» дээр болза, кончуг шын болур. Өөлөт, Клара Чиңмиттерниң бижип кааны чамдык шүлүктери ырылар-даа апаргылаан. Оларның уйнуу, Аялганың уруу Алдынай база оларны дөззэн, шүлүктөр бижиинге сонуургалдыг, чалыы шүлүкчү. Алдынай школага өөренип тургаш-ла шүлүк бижири салым-чаянның. Ооң бижзэн шүлүктери кожуунуң «Самагалдай» солунунга удаа-дараа үнүп турган. Шүлүктеринден аңгыда, ол төрзэн школының, башкыларының база өске оранче чорупкан ынак авазы, кырган-ава, кырган-ачазының дугайында чылыг сактыышкыннары кижиниң сагыш-сеткили дойлул кээр уяранчыг кылдыр бижзэн.

Тес-Хем кожуунуң төвү Самагалдайга 2020 чылдың январь 17-де Культура бажыңыңа «Самагалдай» солунуң, 2019 чылдың түннелдерин үндүрген, байырлыг улуг хемчег болуп эрткен. «Самагалдай» солунунга үр чылдарда кол редакторунга ажылдап чораан Дайынчы Түлүшев Дамба-Хуурак (ол ам аравыста чок) аттыг журналистиң шаңналды солунуң 10 идепкейжи бижикилеринге байырлыг байдалга журналистиң улуг оглу Орлан Дамба-Хуурактың тывысканы кожуунуң төөгүзүңге артар. Ол шаңнаткан кижилериниң аразында эң-не бичиизи Алдынай Чиңмит. Ол Самагалдайның дугаары 1 ортумак школының 11-ги классчызының бижзени «Төнчүзү чок ынакшылым – кырган-авам» деп чүүлү дээш журналистиң бири шаңналын алга-

ны бичии Алдынайга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү, улуг чедишкын болган. Ол амгы үеде Кызылда студент. Шак мындыг чогадыкчы салым-чаянның, уран талантылыг онзагай өг-бүлө – чиңмиттерниң өг-бүлөзү.

Кырган ада-иезиниң төлөптүг изин басып, оларның арттырып кааны алдын үжүзениң салгалы – уйнуу Алдынай уламчылап, сайзырадып чорууру дыка-ла өөрүнчүг. Клара Маадыровна Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик сумузуңга хөй ажы-төлдүг, көшкүн арат Маадыр Намзырайның өг-бүлөзүңге 1946 чылдың апрель 24-те төрүттүнген. 1963 чылда Ак-Эрик ортумак школын дооскан. Школа соонда Ак-Эриктиң школа-интернадынга кижизидикчи башкы болуп ийи чыл ажылдааш, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунче өөренип кирип алгаш, ону 1970 чылда чедишкынниг дооскан. Ооң соонда чылдарда шалык уктуг, О-Шынаа чурттуг аныяк оол-биле өг-бүлө туткан. Ол – Өөлөт Эртинеевич Чиңмит. Амыдыралының аайы-биле Самагалдайга ажылдап, чурттай бергеннер. Өөлөт Эртинеевич районнуң өрт черинге, Клара Маадыровна төп эмнелгениң кадрлар талазы-биле специализинге үр чылдарда ажылдааннар. Өөлөт школага чылдарында-ла шүлүк бижиинге сонуургалдыг. Чоорту ооң ол чогадыкчы ажыл-ижи сайзырап, үениң аайы-биле чаартынып өзүп келген. Хөй-хөй шүлүктери, чечен чугааларны, сактыышкыннары бижип, олары «Шын» солунуң арыннарынга үнүп турган.

«Дески чараш Деспенимни», «Шалыпкын-на Шалык чонум», «Чүргүй маадырывыс», «Оо, эр кижиги!», «Чаглак терзээ» дзэн чижектиг шүлүктери, шүлүктөр чыындыларын үндүргүлзэн. Уругларның иези Клара Маадырвананы база шүлүк чогаадып бижиинге өөредип, арга-сүмезин берип, идегелдиг дагдыныкчызы болуп келген. Ол эң баштайгы шүлүкүн авазыңга тураскааткан, 1971 чылда, ооң ады «Авам сеңзэ». Сөөлүңде «Башкым-га», «Чыгырганам чараш», «Өөрлерим, кайда силер», «Каалама Калдак-Хамар», «Чүргүй Маадыр чүректерде» деп шүлүктери болгаш янзы-бүрү темаларга чечен чугааларны, сактыышкыннары бижип, өөнүң ээзинден алган арга-сүмезин сайзырадып, арга-дуржулганы улам байлаштырган.

База ол ышкаш, улусчу театрның тургусканы шилеринге идепкейжи киржип, Тес-Хем кожуун чагыргазыңгың культурак килдизиниң, ТР-ниң Культура яамызының

Хүндүлел бижикитери, сүй белектер-биле шаңнадып чорааннар.

Эрткен чүс чылдың 1980-90 чылдарында кожуунуң Культура бажыңың баазыңга «Тес-Хемниң чалгыглары» деп аттыг литературлуг каттыжышкыны Оөлөт, Клара Чиңмиттер үндезилеп тургузуп, кожуунуң ат-сурагыг шүлүкчүлери Биче-оол, Танов Доюндуп алышкылар, Моторк Дирчин, Михаил Норбу олар-биле кады бир демниг, кончуг идепкейжи ажылдап турганнар. «Тес-Хемниң чалгыглары» янзы-бүрү ужуражылгаларны, «төгерики столдарны», мөөрейлерни кожуунга организаастап эрттирип турганнар. Чаа-чаа үннерни, аныяктарны хаара тудуп, арга-сүмезин берип, өөредип ап турганнар. Клара Маадыровна кожуунуң Херэзженнер эвилелиниң баштаар чериниң идепкейжи кежигүнү болгаш «Тес-Хемниң чалгыглары» литературлуг каттыжышкынының бир адырын херэзжен улуска тураскаадып ажыдып, шүлүк бижиинге сонуургалдыг херэзжен чонну хаара туткан. Ол адырың ады «Дамырак». Ында О-Шынаадан Часкал Куулар, Шилимаа Эдем, Тамара Шинчик, Ак-Эриктен Алдын-күс Сарыглар, Бижи Демчик, Шуурмактан Валентина Оюн, Белдир-Арыгдан Раиса Соян, Самагалдайдан Раиса Ламажап, Кыстай Баазан болгаш өскелер-даа күзүлди-биле кирип ап, салым-чаянның талантызын улам делгемчиткеннер. Оларның иштинден Алдын-күс Сарыглар, Тамара Шинчик республиканың өгбө «Шын» солунуң ам-даа идепкейжи бижикичлери болуп чоруурлар. Олар боттарының номнарын үндүрүп, чонунга таныштырып, арга-сүмезин аныяктарга дамчыдып берип чоруур хүндүлүг хоочуннар.

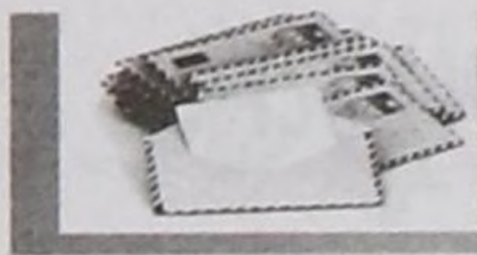
«Тес-Хемниң чалгыгларыңга» өпейледип өскөш, улам бурунгаар чалгып чоруй барган шүлүкчүлөр амгы үеде арбын апарганы өөрүнчүг. Клара Чиңмит боду дааранырыңга ынак, ус-шевер кижиги. Херэзженнер шимчээшкениниң идепкейжи хоочуну болгаш, кыс уругларны хөй кезин канчаар эттээринге өөредип, эттеп каан алгыдан кончуг чылыг чооганнарны даарадып өөредип чораан. База ол ышкаш кожуунга болуп эртип турган «Тулган кырган-ава» деп мөөрейлерге удаа-дараа кирип, тиилекчи болуп, шаңнал-макталдарны чаалап ап чораан, кончуг-ла солун, хөглүг-баштак кырган-ава. Самагалдайга 2009 чылдың Чаа чыл бүдүүзүндө кожуунуң хоочуннар, пенсионерлер эвилелиниң организаастап эрттиргени «60 хардан өрү назылыгларның бал-маскарады» деп кежээзиниң мөөрейлеринге тиилекчи болуп, Клара Маадыровна дириг хөй-биле шаңнаткан, ооң идепкейжи чоруун, хөй талаалыг он-

загай талантызын, амыдыралга ынаан көргүзүп, бадыткааны ол.

Ол 1987 чылдан 2013 чылга чедир Тес-Хем кожуунуң чагыргазыңгың архив черин удуртуп, 25 чыл кызымаккай, үр-түннелдиг ажылдап келген. Архив чериниң хоочуну. Республика чергелиг архив ажылыңга хамаарышкан өөредилгеге барып кирип, тускай курстарны доозуп алган. Кожуунуң архив эмгелелиниң ажылын шуудаткан. Кожуунуң совхозтарының, албан организация черлериниң архив документилерин эмгелеп, чыып шыгжаары-биле сумуларга каш хондур ажылдап тургаш, бо талазы-биле улуг ажылды бүдүрүп ап чораан. Албан организация, бүдүрүлгө черлери кажан, каш чылда тургустунган, аңаа ол үеде кымнар ажылдап турганыл, удурткучулары кымнар турганыл, оларның үндүрүп каан дужаал, шийтпирлери, доктаалдары, оларның ай, хүнү, чылы, дугаары дээш чеже документилерни ажып көөр, өөренир, чыыр, узуткаар дээш-ле ажыл-ла хөй. Архив дээрже кижиги бүрүзүнүң төөгүзү-дүр. Бо ажылга улуг уруу Аяна Сумбурун база эдертип алгаш, архив ажылыңга өөредип, «алдын» өртектиг арга-сүмезин дамчыдып берип келген. Кажан Клара Маадыровна хүндүлүг дыштанылгаче үнө бээрде, уруу Аяна авазыңгың ажылын уламчылаары-биле хүлээнип ап, кожуун чагыргазыңгың архив черинге чедишкынниг ажылдап келген. Клара Чиңмитти ТР-ниң болгаш Россия Федерациязының архив агентилелдери хөй чылдарда архив ажылыңга кызымаккай, үр-түннелдиг ажылдааны дээш Хүндүлел бижикитери-биле үнелеп шаңнаан. База ол ышкаш «Тес-Хем кожуунуң хүндүлүг хамаатызы» деп аттың эдилекчизи. Беш ажы-төлдүң ынак авазы, хөй-хөй уйнуктарының, ачыларның идегелдиг кырган-авазы, хөй кады төрзэн дуңмаларының улуг угбазы. Ол төк кээп дүшкен төрзэн чери Ак-Эрин, төнмес-батпас алдарлыг Агар ховузуң, Хаан Көгейин, ажыл-ишчи акаа чонун алгап-йөрзөп чораан, төрзэн чериниң ыраажызы, Тес-Хемниң ховар кызы.

Ынчангаш Тес-Хем кожуунуң культура эргелели культура албан черлери база хөй-ниити организациялар-биле бир демниг Клара Чиңмиттин 75 чыл оюн кожуунга бедик деңгелге организаастап эрттиреринге идегеп бүзүредим.

Серенмаа ШОЙДУН,
«ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы»,
күш-ажылдың болгаш херэзженнер шимчээшкениниң хоочуну, «Тес-Хем» кожуунуң хүндүлүг хамаатызы,
Кызылда «Ак баштыгларның алдын үүжези», «Хайыракан» аттыг хоочуннар бөлүктөрүнүн кежигүнү.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

О! Сүт-Хөл! Кайгамчык чараш оран! Артын дургаар Кара-Даг, Бора-Тайга, улуг Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга, Алды-үстүү Ишкыннер бүзээлеп, «камгалап» алган турар. Мурнун дургаар арыг кылаң Хемчик хем, эгээртинмес балык-байлаңы, чыжыргана, долаана, ыт-кады, кызыл-кады, эм оъттары, чараш саглагар хадыңнар, теректер, талдар, хараганнар дээш бойдуштуң янзы-бүрү чаяалгазы-биле «херимнеп» алган чыдар. Улуг Кызыл-Тайганың кырында, пашта кудуп каан дег, арыг хөл чалгып чыдар. Барып-барып хөл улуг тайга кырында чалгып чыдар! Чүү деп ындыг чаяалгал ол? Кайгамчык чараш! Хөл деп чүве черде-ле шөйлү берген чалгып чыдар боор. О, бурган өршээ! Сүт-Хөлдүң чаяалгазы кайгамчык-тыр, сеңээ четтирдим, төрзэн черим! Ыдыктыг мөгелерниң, алдарлыг малчыннарның, тараажыларның, уран талантылыг сыгытчыларның, ыраажыларның чуртун чер-чурттуң чогаалчылары Е.Т. Танова, Ч.Ч. Куулар, А.Х.-О. Ховалыг, М.Б. Ховалыг дээш оон-даа өскелер хөйүнү бижээш. Чер-чуртум бо-ла сактыр, ынак болгаш, бир болган болушкунну бижириңче албадапты.

Шаг шаандан тура тоолга кирген «Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагда!» Ынчан авам, ачам суг мал-маганы-биле хөл өөжүнүң Биче-Хөлчүк деп черге чайлаглаар турганнар. Олар-биле кады Ондар Херел-оол Хүргүлекович деп акым суг кады чайлаар чаңчылдыг. Ийи бичии оолдарым школа тараарга-ла, чайгы дыштанылгасында кырган ада-иезинге чайлаглап өөрөнгөн. Ачавыс дарга кижиле болгаш, үргүлчү хурал-суглаа дээш олурбас, малчын коданнар, фермалар кезири азы Кызылче хуралдаар дээш чоруптар. Ажылымдан чыл шөлээзи алгаш, оолдарым сагынгаш, олуртунмастааш туруп берген мен. Оолдарым ачазы элээди дунмам оол-биле мени Үстүү-Дөргүн аржаанынга машиназы-биле чедирип каан. Аржаандан хөлге чедир кылаштажып чедер. Шаараш-даа дээр, Дөргүн-даа дээр ол бойдуштуң чайгаар бүткен чараш ачы-хавыялыг аржаанының бажыңга

чем үстүн чажып, аржааннап келген таныыр улустарывыстан шайлап алгаш, дорттаптар дээш, кадыр-каскак дагны өрү алзы кылаштажып үнүпкен бис. Кадыр даг бажында баалыкта делгем шыкка үнүп кээривиске, Сүт-Хөлдүң шупту суурлары, безин ол чарыкта Баян-Тала, Ийме, Чадаанадан бээр көстүп турар. Бедик даг бажыңга үнүп кээрге, тааланчыг сериин салгынын аяннын чүү дээр! Тоолзуг чүве-дир ийи! Кезек дыштанып алгаш, аргалаар оруктап кудургай куду салчып баттывыс. Мен кашпагай оол дунмамдан чыда калбайн маңнап чораан мен. Оон улаштыр Кара-Суг кыштаанга келдивис.

караалар, кызырак-караалар шуут карак шокараңнаар. Чечектерниң чаражың: хек-даваннар, шончалайлар, шеңелер, тус черниң чонунуң чартык-хунажыннар дээр кызыл-сарыг чечектеринден чүгле карак шокараңнаар. Ынчап чорааш, хөл өөжүнүң чедип келген бис. Биче-Хөлчүк ырак эвесте. Хөл өөжүнүн, кончуг улуг өг дег, дээрбек улуг даштары кайгамчык хоюг, хеп чуп, кургадырга, магалыг-ла. Чогум ол черниң чону хөлге эжинмес, хеп чугбас – хөл килеңней бээр. Хөлдүң өөжү агып бадып чыдар болгаш, аңаа харын хеп чуп болур. Кончуг чараш оьду-көгү хөлбеңнэн Биче-Хөлчүк саглаңайнып

ханны үндүргеш, божа-хойтпаан тиккеш, хөлчок хүндүлзэн. Орус эживис тыва арага амзап көрбзэн болгаш, аажок со-нуургаан. Эртенинде моторлуг хемеге ажы-төлүвүстү ап алгаш, авам суг-биле байырлашкаш, чорупкан бис. Хөлдүң ортуу үезинге чоруп олурувуста, хенертен хемевистиң мотору ажылдавайн барган. Мээң коргар деп чүвемни: «Оода хөлдүң кыдыңга чоокшулап кээрге, үрели бербес» деп бодап, доңгайып хөлче көрүптеримге, дүвү чок ногаан эзрем, бажым дескине берген. «Хат-салгын кээп, хөл чалгыыр болза, өлгөн херек-тир» деп бодап, иштимде чалбарып олур мен: «Ом таре дуу таре туре соо хаа! Ом мани падме хум!». Орус Юра биле өөм эззи моторну кылырын орадашкаш, хоржок боорга, хемениң эшкижи-биле эжип-ле эгеледилер. Мен оолдарымны: «Хөлче көрбейн, дуу арга-арыгже көрүп чоруңар, бажыңар дескине бээр» деп, чагып чораан мен. Харын-даа кааң аяк хун болган. Ынчап эжиндирип чоруп ораывыска, хемениң адаа килдирткенини, хемени өрү көдүрүп каап чораан. Мен бүдүү иштимде: «Сүмбер-Уула даа дег, бедик даглар бардыр аа» деп бодап, улам коргуп чор мен. Хемевис дүвүн үш-дөрт-даа катап кидиредир даждадып, көдүрүп каап чораан. Хөлдүң эринге келгеш, улуг тындым. Хемени хөл таңнылдары – эзлеринге тайылбырлап тургаш, хүлээттивис. Четтиргенивисти илередип, зыт-кеш-даа берип турар бис. Хөлдүң таңнылдары биске пелядь, хариус деп балыктар-дыр деп хөлчок улуг семис үскүр балыктар-даа бээрлер. Оон ачавыс УАЗ машиназынга бисти олуртуп алгаш, кадыр-каскак оруу берге Чечектигеп аяларлап чорааш, дүне чанып келген бис. Арыг чараш хөлүвүсче аян-чоруувус ам-даа караамга көстүп чоруур. Ыдыктыг, буянын хөлдүң кыдыын чүдерешип, бокталдырып болбас деп чүвени ук черниң чурттакчылары хөлчок сагып чоруурун-даа көрдүвүс. Ынчанмайн канчаар, кижиниң төрзэн чери дег эргим чүве кайда боор!

Раиса ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

ЧУРТУМ КОНЧУГ

Кара-Суг аржааныңга чалбарып, кирип алгаш: хөл кайы сен дээш Улуг-Баалыкты өрү алзы ооруглап кылаштажып үнүптүвүс. Улуг-Баалыктың кадыр берге төнмезин чүү дээр, үш-даа дыштанган бис. Суксааш, соок кара суувусту пактап чорувуста-ла, суувус чылбаярып калган. Улуг-Баалыктың кырыңга үнүп келгеш, Дүңгүрлүг-Каът деп шыргай аргаже шымып кирипкен бис. Чаагай чыттың онза-зын: көк-кат ында-мында чаттылган, инек-

чыдыр. Авам, ачам, оолдарым, Херел-оол акымның уруглары Чимисмаа, Чеченмаа хөлчок өөрүп уткуп алдылар. Авам сугга дузалажып чеди хире хонуп чорумда, хөлдүң ол чарында Алды-Достак джундан моторлуг хеме даргыраар чүве кел чор. Хөлдү кадарып турар чадырлыг орустар бар дээр, олар хевирлиг. Келзеле, оолдарым ачазы бир орус эштиг. Ол эжи шору тывалаар, аажок чугаакыр, баштак кижиле болду. Авам, ачам изиг-

ШЕРИГ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

Эът-ханы четчип, назы-хары чеде берген эр хиндиктиг кижиле бүрү төрзэн черин, чер-чуртун камгалап шериг баары – ыдыктыг хүлээлге. Командылап мурнунга шериг даңгыраан берип, ат салган хүнүнден эгелеп ол күштүг дээрзин солдат кижиле ыяк билген турар. Сөөлгү үеде чуртувустуң ол-бо девискээринде шериг кезектеринде албан хүлээлгезин эрттирип барган оолдарывыстың хомудал-чагаалары ол ышкаш интернет четки дамчыштыр кээп турар апарганын кижиле кайгаар боор чүве-дир.

Тыва Республиканың иелер комитетиниң мурнундан төлээлер-даа, хоюлу-дүрүм талазындан юрист-даа барып чедип, оолдарың боттары-биле-даа, командьлал чери-биле-даа ужуражып чугаалашкан боор. Катап-катап судтажып, ам-даа эки түңнелге четпзэн, офицерлерниң боттарында база буруу бары билдинип, бижип турарын номчааш, бо чазын часкы келдиришкинге шериг баар оолдарым – уйнуктарымга солунда үнгөн чүүлдерни номчудуп, оларга ындыг чүүлдер таварышпазын, бот-боттарың камгалажып, деткижи, оваарымчалыг, «мен тыва кижиле мен» деп мөзү-бүдүжүңерни көргүзүп, чоргаар чоруңар деп, чагывышаан, Сахалин ортулукка хөй аймак-сөөк өөрүвүс-биле база командьлал чери-биле эл-найыралдыг, бот-боттарывысты эргедужаал дивейн хүндүлөжип, деткижи чораанывысты бижири ужура таварыштым.

Кол-ла чүве кижиниң бодундан кончуг хамааржыр дээрзин шеригге тургаш билген мен. Аравыска төп хоорай Москвадан эгелээш эвилелдешкен республикалардан хөй нацияның оолдары ол-ла шериг кеззэнге чаңгыс иениң оолдары дег турганывыс ол. Комбадывыс бокска аар деңгизге спорт мастери болгаш спорттун бүгү-ле хевиринге спортчулар шилип, командалар тургузуп белеткеп турган. Мээң хаакка 15 километрге бирги разрядтың шынзылга документим (военкоматтың сүмелээни-биле) чорааны эки болган.

Сахалинниң шериг горнизонунуң чыынды командазынга киреримде спорт мастеринге кандидат (хаакка) сержант эргелиг Богомолов деп кижиле Германия ийи аңгы турар үеде (Демократтыг Германия, Федеративтиг

Германия) ССРЭ-ниң чепсектиг күштериниң ол үеде ГД-де болган хаак маргылдаазының ажыдышкынын кижип чораан кижиле. Ол кижиле мени турган кеззэвистен ырак эвесте Пик Чехова (Чехов сууру) бедик сүүр даг эдээнде хаак баазыңга апаргаш, мени сүрүп алгаш дөш үнер, кудургай бадар, хенертен ээр черге, дески черге, бүгү-ле шимчээшкыннеримни, техниканы, кол-ла чүве тынышкын талазын хынап, чедер-чептезин тайылбырлап айтып берип чораанын утпас мен. Ол киживистиң ачызында шаңнал-макталга чедип, кеззэвистиң адын көдүрүп, дараазында чылда кышкы спартакиаданың ажыдышкынынга ССРЭ-ниң гимнин шериг оркестриниң үделгези-биле тукту көдүргенивис ам-даа сагыжымда уттундурбас артып калган.

Кышкы-даа, чайгы-даа улуг маргылдааларга чаңгыс чер-чурттуум оолдарың командьлал черинден ийи-үш хирезин чөпшээрэдип эдертип алыр чордум. Ол үеде Токиога болган Олимпиадага чер бөмбүрзээнде эң күштүг кижиле солуннарга бижип турганы Юрий Власов баштаан спортчулар Мурнуу-Сахалинск хоорайга кээп, аңаа каш хонук акклиматизация эрттирип тренировкалап келгенин-даа, Людмила Зыкиняның концертин-даа көрдүвүс.

Бир катап спорттун кышкы хевиринге Сахалин ортулуктун чоогунда Хоккайдо ортулуктан эш-хуунуң ужуражышкынынга трамплинге слаломга болган маргылдаазыңга ол-ла өөрүм-биле чорааш, патрульдарга туттургаш, комендатурага кирер часкан бис. Ол дагда ортумак, улуг ийи трамплин бар. Хаактарың эгин кырында салып алган бистен шала ырак черде үш япон оол эртип бар чыдырда, эживис Сат Малакан «Хоккайдо, Хоккайдо!» – деп, оларже көрүп алган, улуг эргзэн көдүрүп кожаңнадып бо-ла. А олар база олче көрнүп келгеш база улуг эргзэн көдүрдү. Малакан аажок хайтыладыр каттырар-даа. Сахалин алыс кызыгаар чер болгаш ында-мында шериг кезектери хөй болганындан патрульдар дораан маңажып келгеш, документилеривисти хынап аажок болган. Совет солдат-биле даштыкы хамааты чугаалашпас, харылзашпас дээрзин Малакан билбес эвес. Төнчүзүн көрбейн дедир бадар ужура таварышканывыс ол. Рота командирни капитан Черкезянның Малаканы: «У тебя язык длинный» дээриниң бир херечизи, барымдаазы ол болган.

Ол шериг кеззэниң ийи дугаар ротазыңга база

бир жим турган. Спорттун база бүгү хевирлеринге дески кижиле. Кады турган өөрүнүң аразыңга-даа, эргедужаалдыг командьлал мурнунга-даа авторитеди көскү ылгалдыг. Кымның-биле-даа чугаалажып билер. Ынчангаш ол турган шериг кеззэвистиң комсомол организациязының секретары-даа болганы анаа эвес. Школачы чылдарымда комсомол кежигүнү чорбаан бодум ооң сургаалы-биле кежигүнүң киргеним-даа ол. Ол биледим ам-даа бар, командьлал чери-биле эки харылзаалыг болгаш Красноярск хоорайның бир дээди өөредилге черинге кирериниң экзаменин дужаап аары-биле шериг кеззэниң командьлал чери хуусаа-зындан каш ай бурунгаар халаштырып чорудупкан чүве. Сөөлүндө ол башкы училищезиниң директору-даа, мээң уругларымның өөренип турганы Кызылдың ийи дугаар школазының директору бооп база ажылдап чорду. Ол эжимни Тываның өөредилге департаментизинде билбес кижиле-даа чок боор. Ынчангаш Саая Маадыр-оол Мөңгө-Чаяновичиге мөгейип, оруу ак, бүгүдеге чоруу чогуңгур, аас-кежиктиг чоруурун күзедим.

Эрткен чүс чылдың айлар, чылдар үезинде чуртувусту камгалап, шериг херзэн эрттирип чораан үевисте командьлал черлери-биле бот-боттарывыстың аравыста хамаарылгавыс кончуг эки чораанын ам бо үеде сактып ор мен. Хөй нация аразындан сыгыртса сыгыртыр, хөөмейлезе хөөмейлээр боорга, замполит майор эргелиг Колесников дээрзи онзалал хүндүлээр, чугаа кадында «Саян эзилери» деп мактай аарак чугаалаарга, кижиге артында чоргаар дыңналыр боор чүве. Ол кижизидилгениң бир дээштиг аргазы болбайн аан.

Амгы бо үеде делегей байдалы дүшкүрлөп турда, АКШ-тың шериг баазалары-биле Россияны кызгадап, ол-бо чүктен кыжанып, удур-дедир шыгаажып, «чеве» – дизе кнопка базарыңга белеткенип алган турда, бистиң иштиги шериглеривистиң командьлал черлериниң офицерлериниң шеригге чаа келген оолдар-биле удур-дедир харылзаазының чөгенчин «кырган солдаттар» кайгап чугаалажып чор бис. Бо бүгүнүң шынмегезиниң чылдагаанының дөзүн сүржүп чоруп турар Тыва Республиканың иелер комитетиниң төлээлери кыстарывыстың чоруу чогуңгур болзун. Эр хөй силер, кыстарым! Херзэжен кижиле эриг баарлыг деп чүве ол-дур.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл.

Аяк шайны аартап ора...

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

Апрель 1 – каткы-хөг хүнү. Шаандан тура-ла байырлап эгелээн. Часты үдөп тургаш, чучелону (кижи дүрүзүн) өрттедирде кижиге бүрүзү маска кедип алыр турган. Чүгө дизе кым өрттөткенин билбес кылдыр. Ол хүн каткы-хөг, хөглээшкн хүнү апарган. Ынчангаш Апрель 1-де «кымга-даа бүзүрөвөс мен» деп чугаалаар.

Англияга шаанда каттырынчыг посылканы чорудар турган. Чижээлзэрге, аргамчыны чоруткаш, хатты баглаар кылдыр дээр.

Францияда бир кижиге эртип чыдырда билбээнде ооң ооргазынга саазын балыкты чыпшырар. Ол хүн ол кижиге каттырынчыг кижиге болур.

Австралияга бо хүн даң бажында радиону алгырткаш, куккумарра дээр куштуң үнүн тырттырган пленканы салып каар. Ол кушкаштың алгызы төнчү чок каткыга дөмөй.

Шотландияга 48 шак уламчылаар. База-ла ооргазынга «Мени теп!» деп каан бирик азыптар.

Германия, Австрияга хоорайларга дыка эрттирер турган. А суурларга ол хүн ажилдавас. Чаа ажил-херек эгелевейн турган. Мал-маганын безин одарже үндүрбейн турган. Улуг-даа, бичии-даа кижилер мегележир турган.

Финляндияга ногаа аймаан ажаап турар үед мегелээр. Чүгө дизе, бичии уруглар улуг улуска ногаа чыырынга шаптыктавас кылдыр, айбылап чорудуптар. Херек херекселди эккел дээш чорудуптар. Бир бажыңга баарга, чок боорга, өске бажыңче халып чоруптар.

Россияга Петр I-ниң үезинде Петр I-ни мегелээр-даа хорадавас, боду база мегелер чоруп турган. Апрель 1-ге дыка ынак турган.

• Василий МОНГУШ

Дилег

Ажыл шагы төнө берген. Аштакчы угбай кабинет иштин чуп каапкаш, чоруй барган. Чааскаан артып калгаш, таваар бижиттинип орган мен. Эжикти кижиге соктаан. «Кириңер» дээримге, хаалга оожум ажиттыңан соонда, улгады берген эр кижиге келгеш, мөндилежип чоруй, сандайга олуруп алган.

– Мен хүндүс силерниң бо өрзөлиңерни ийи-даа катап бакыладым, улус үзүлбөс боорга, херек кылып, даштыгаа манап тургаш, ам чаа кирип келгеним бо – дидир.

– Шаптык кадыптаан ирги мен бе?

Бир эвес чүвениң шыны-биле чугаалаар болза, келген аалчы меңээ шаптык када бергенин шын. Ынчалза-даа ол кижиге ынча дээр эвес, ажырбас деп кааш, чугааны дыңнаарыңа белеткени берген мен.

– Силерниң солунга чарлалдар берип турар деп дыңнаан кижиге мен, ынчангаш чорурум бо-дур ийин.

– Чарлал бээринеңер ол бе?

– дидим.

– Кадай тыппаан эр улустар, ашак тыпаан кыс улустар база берип турар бе? – дейдир.

– Берип турар. Кадай кылыр кижиге дилээринеңер ол бе? – деп айтырдым.

– Мээн кадайым бар, ол хирезинде бот кижиге мен ийин. Элдепсинип кайгаанымдан ындында-ла чараш эвес арным улам дүрзү чок апарган хире. Аалчы улай тайылбырлаан:

– Чээрби беш харлыымда кадайлыг турдум. Тулган, чок дээн уруг боор. Адын Байлакай дээр. Мээң ынчан хүннээрим хөлүн эртир турган. Хүнневеске хүннеп тургаш, күжүр эжиң хөңнүн кагдың деп ырлап турары ышкаш чүве болу берген. Байлакай мени каапкаш чоруй барган болбазыкпе. Оортан бээр таптыг-ла чээрби беш чыл эрткен. Байлакай меңээ карганыпкан хире – кадай алыр дээш чадап каан мен. Мени тооптар чаңгыс-даа херээжен кижиге тыппадым. Аныяамда алдагалым эдип алыр дээш мынчап чорурум ол-дур ийин – дээш, ол кезек када ыт чок барган.

– Ону канчаар эдерил? – деп сонургап айтырдым.

– Солунга чарлал бээр деп бодай-дыр мен. Бир дугаарында Байлакайның мурнунга буруум миннир мен, ийи дугаарында ону чанып келзин деп дилээр мен.

– Мынча үе иштинде ол өглүг-баштыг апарбаан чүве бе?

– Дамчыр чугаадан дыңнаарымга, ам-даа бот хевээр дээр чорду. Улус ыдын чидирикеш безин солуннарга чарлал берип турар болганда, мен кадайым дугайында чарлал бериптеримге, чүү канчап баар деп, але? – дээш, менче көргөн.

Ол чарлалды бижээш, даарта эккээр кылдыр дугуржуп алган бис. Чайгы хүннер эрте-даа берген болза, күскү хүннүн херелинге кады чынныр кылдыр дузадан кадар бис ыйнаан.

Хорадава

Ынакшылдың кымга кажан чедип кээрин кым-даа билбес. Мен база билбес чораан мен. Уруглар чеже-даа хөй бол, чаңгызы-даа чүрээм шимирт кылбаан. Мээң чамдык эштерим ынакшылдың чалбыжыңга өрттенип, бирде хөлчөк өөрзөн, бирде, кедергей муңгараан база чоруп тургулаар чүве.

Оңу класстың уругларының аразыңа онза көстүр уруг барын мурнунда та канчап ожаавайн чораан кижиге мен ыйнаан. Мынчага дээр таваар чораан күжүр чүрээм амыр-дыжын шуут ышкыныпкан. Маакайның бараанын көрүп каанымда, базар-баар чер тыппайн баар мен. Уткуштур кээрге, удур көрө албас мен, каржып эрте бергенде, ам эргилип, соондан кайгагылаар-даа чордум. Мээң ынакшыл бергенимни бир дугаарында чаңгыс партада олурар эжим Кара-оол эскерип каан.

Аравыста ажит-чажыт деп чүве турбас улус болгай бис, тө каап берген мен.

– Ылап-ла ынакшыл берген кижиге болзуңза, хөделир-ле болгай. Анаа азатпайланы берген чорур болзуңза, ол уругну өске оол чедип алгаш баар.

– Чагаадан бижи че, мен аппарып берейн – дээн.

Чагааны иелзэн чеди хонук бижи келген бис. Бижи-бижи номчуп көөрүвүске, чедимче чок боорга, октапкаш, катап-ла эгелээр бис. Чанывыска өске улус кылаштап кээрге база соксап каар бис. Солуннар алып, ында шүлүкчүлөргө өлүм чок одуругларындан дүжүрүп бижи алып чүү барын база дилеп шаг болган бис.

Сес дугаар хүн дараазында чагаа болу берген: «Чараш уруг Маакай! Сеңээ сеткилимниң ханызындан ынак-тыр мен. Кара бажым кара черге салгыжемге, сээң-биле чурт-таксаар мен. Мээң-биле чурттааш, хептиң каазын кедер сен, чөмниң амданның чиир сен. Сээң харыыңны манадым. Кара-Сал Доктугу шын мен».

Кара-оол азаан аксын ээлзэн. Чагааны чедирип берген. Манап эгелзэн бис, хүннерниң эрткенин санаарга, төнмөс деп чүвезин. Хары сураг-ла сураг. Кара-оол уругнуң чаны-биле эртип чыткаш: «Хары, хары» деп сымыранып чоруп турар мен дээр.

Бир кежээ кижим эгиш-тыныжы хөлчөк маңнап келген. Ол-бо долгандыр көргүлээш, дазылга иштинде өске улус чогуу ылавылап алгаш, кармаанындан саазын ушта соп эккелген. «Хары бо-дур» дээш менче сунган. «Доктугу! Бирээде, баштай дорзук чүвүрүнүң өрү тыртып ал, шүңме, ооң соонда кыстарга ынакшылдың чугаалап чорур сен, өөдөжогун кончуг-дур. Ийиде, бажың иштин эртем-биле долдуруп ал. Балдырыңны өңчү-биле дыңзыдып ал. Ядыың аргажок-тур. Үште, чеди классты доозуп чадап чыткаш, он класста угбазыңче шыгаай бээр, элчөк болгай. Кыры дурту четпейн чыткаш, кыстап чорур дурти бээр сен. Чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг апар. Байырлыг. Хорадава. Хомудава. Сээң езупуг ынакшыл урууң амдыызында эге класстарда басып турар деп бил. Маакай».

Хып чыткан оттуң кырынче суг кудуптарга, кандыг ийик, мээң ынакшылым шак ынчалдыр ыжы бургурткайнып, ыйбазы буугайны берген...

• Шүлүк кыдыраажындан

ТЫВА ДЫЛЫМ – ЧОРГААРАЛЫМ

Тыва дылым – чоргааралым,
Тыва дылым – үнелелим,
Тыва дылым – төрзөн дылым,
Тыным-биле тудуш дег сен, эргим дылым.
Агым хөмниң шулураажы,
Айлаң куштуң өткүт үнү,
Аа сүдүм чаагайы,
Ава дылым сенде сиңген, тыва дылым.
Төөгүдөн байлак, чараш
Төрзөн чуртум, ада-өгбөм,
Алдын ай дег хайыралыг,
Тыва дылым тааланчыг сен, ынак дылым!
Сырынналдыр дыңналып кээр
Сыгыт-хөөмөй дөзү болган,
Тыва чонну алдаржыткан,
Тывызыксыг мээң дылым, төрзөн дылым!
Бурун тыва чонум дылы,
Чырык черден черле читле!
Октаргайның делгеминге
Оон-даа артык хөгжү дылым, чараш дылым!
Ангелина БИЧЕ-ООЛ,
Ак-Тал школарының 7-ги классчызы.

Тыва хевин кедип чорур
Тыва хүреш чарлакчызы
Өөнүң иштин алгап ырлаар
Өргүн чоннуң ыраажызы.
Дылывыстың арын сагыр
Тывызыксыг тынгарыкчы
Байырлалдың одун көзээр
Баштаксымаар башкарыкчы.
Аалчыларын бодандырар
Айтырылгы эртирикчи
Бурганнарын амырадыр
Буян-чолдуг өөреникчи.
Чугаа-сооду эпиг-чөптүг
Чуртувустуң ховар оглу
Үүлө-чолу шынап чөптүг
Үлөгөрлиг Ишкин оглу.

Вадим ЧЫКАЙ.

МЕНИ МАНАП ОЛУР СЕН БЕ?

Эштиң-өөрнүң чалгы-биле
Эскербейн чораан бодун
Чааскаан арткаш, сактышкынның
Саргыдарын билбээң боор сен:
Бижип кааным ырым дыңнап,
Бистиң өйнү эргий сактып,
Белдир орук уунче харап
Мени манап олур сен бе?
Камнавааның өшкөн отту
Катап күзеп, чүшкүрбейн көр:
Хая соктаан ышкаш болба,
Канчап черле дедир эгир?!
Кады турган үелерниң
Кайгамчыктын чарашсынып,
Каттырып-даа, муңгарап-даа,
Хандыр бодап олур сен бе?
Чоор ону уттувут деп
Чоргаар чаңың күткүзе-даа,
Балыгланган чүрээң дүне
База катап ыглай бээр, эге,
Аарышкыдан, хараадалдан
Арыг дамды бадып келир -
Алдын хүн дег ынакшылды
Ам-даа сактып чору сен бе?

Чаяна ЧЫКАЙ.

Кызыл-хараган – камгалал үнүш

Ук үнүштен каракка көзүлбөс кара
күштер коргар-шеглээр:
– херим эжииниң кирер талазынга бедидир азып алыр;
– оран-саваны камгалаары-биле бажыңче азы өгже кирер эжиктиң аксынга азып алыр;
– автомашинаның мурнуу кезээнге халаңнадыр азып алыр.

Хам чаяалгалыг башкыларның сүмези:
– чөөн талазындан эгелзеш, ханаларны, азыгларны арыглап ширбип үндүрүптер эзулалга ажыглаар;
– албыстай бергенде сиңген дииренни үндүр сывырарыңа ажыглаар;
– берге аарыгдан аараан кижини домнаар.

ҮҮЛЕ

• Тоожу

(Уланчызы. Эгези № 18-22 "Шында")

Шынап-ла, Юдин Орланга бодунуң шыңчызын чаңгыс эвес удаа көргүзүп, берге байдалдарда дузалажыпкан таварылгалары эвээш эвес. Орлан өскө тыва оолдарның Юдинге хамаарыштыр «Адааргак, эки эвес, көөргө безин, хаван ышкаш ыжык кызыл» дээн ышкаш чугааларын херекке албастан-даа калган турган.

Каш чыл бурунгаар кышкы дышта-нылгада чанып чорааш, Абакандан үнгөн поездиге олурупкаш, эът-чемин тудуп алган Красноярскиге чедип келген. Демир-орук вокзалына общежитиезинче баар троллейбус манап турда, эзирик оолдар халдап келгеш, Орлан кезек бөкпөк ыяш аразынче кирип сог алгаш, эттеп турда, эжи амы-тынын алган. Юдин уткуп чедип келгеш, эжин дилеп халыгылаан, чүү-даа чок, кулааның уунда чогушкан улус даажы, карганган сөстөр дыңналырга, ол угже ыдып-ла берген. Шынап-ла, үш оол эжин эмгелеп эттеп турган черинге келген. Кел салы-ла, Орлан эттеп турган оолдарны шуптузун тарадыр шакылапкаш, ооң амы-тынын алганы уттундурбас болуп кезээде артып калган. Тудуп чорааны рюкзак долу эдин демгилери алыр харык кайда боор, боттары тын-менди дескен. Сөөлүндө каттырып, этке амы-тынын орнаар часкан дижи, сактып олурганнар. Юдинге оолдарны тарадыр шакылаары чүү-даа эвес турган, 80 килограмм деңзиге бокска Сибирьниң каш дакпыр, Россияның ийи дакпыр чемпиону турган болгай.

Эрткен вектиң 90 чылдарының эгези бүгү чурттуң улуг-улуг хоорайларында садыг төптөри, ресторанның эгелээш, завод, фабрикаларга чедир дээрбечилер аспаанче кирип турган үе. Оларга удур кандыг-бир хемчег алыр хамаанчок, мурнунда делегейге бодунуң боо-чепсээ, кайгамчык күштүг улуг үлөтүрүп, чый чиг эди-биле диңмидир алдаржып турган Совет Эвилели каш аңгы күрүнелерге чарлы берген. Дүшкөн күрүнениң хоойлудүрүмнери күш чокталып, чаа хоойлулар хүлээп алдынмааны-биле, сандаргай чорукка моондак тургузары барык болдунмас турганын ажыглап, аңаа-маңаа күрүнө бүдүрүлгелери хуу улус холунче кирип, олигарх деп адаар чаа үениң байлары чүзү-даа чок чораан аргажок кижилерден безин каш хонук иштинде «төрүттүнүп» турган үелер-ле болгай. Хей өнчү-хөреңгени боттары ышкаш хоптак-чазый кижилерге хунаадып

аарындан корткаш, чаа эзлер спортчулар болгаш мурнунда Афган дайынына киржип чораннарны боттарыңче хаара тудуп, олардан тускай дээрбечи бөлүгжешкинер тургузуп эгелээш. Юдинниң тренери турган Михайлов үениң аайы-биле Красноярск хоорайның алюминий заводу баштаан улуг чем садыгылары, ресторанның холга кирип алган кожаның эт-хөреңгизин камгалаар, хоорайда оларның «крышалап» турары рыноктар, садыг төптөри, кафелерден «үндүрүг» хавырып, чаа үениң рекет деп аттыг дээрбездешкин бөлүүнүң удуртукчузунуң хүлээлгелерин сеткилинден күүседип, кожаның бүүрүлдиг кижизи апарган. Оларга хамаарышпайн турар черлерден акша-мөңгүн дээрбездээр, херек болза өскө бөлүгжешкинер-биле ок-боолук сайгаржылгаларга амы-тынын харамнанмайн киржир хуу камгалап даргазы кылдыр ажылдап кирип, бодунуң өөредип кааны оолдарны эвилепдеп алган.

Юдин Михайловтуң удуртуп турганы дээрбечи бөлүүнүң идепкейлиг кижигү. Бичизинден тура өскүс амыдыралдың аар-березин, кижилерниң каржы-дошкунун, амыдыралды бодун кымның-биле канчаар алдынып билиринден тургузуп аар деп чүвени көрө берген болгаш ийикпе, Юдинге бөдүүн социализм тургузуп турар үеге чурттаарыңа көөрдө, чаа хевирлеттинип келген харылзаалар ишти-хөңүнүң кедегери тааржып болган. Ок-боолук аткылажып, чаалажыры база бир тускай, эр кижиниң эрезин көдүрер, удурланкычыларының аштырынын көөргө, оон артык сагыжы ханар. Өскө талазында тодуг-догаа, кара туразында чуртталга база кайгамчык-ла. Мурнунда көрүп көрбээни даштыкы эт-сеп, аш-чем, харын-даа машиналар эдилээри, чүнү-даа канчап шыдаар күштүг, акша-хөреңгилер кижилерге чоок болуп, өскө кижилердин чуртталгазы чүү-даа эвес-тир деп бодаары — Юдинниң «маадырлыг чоруктары» чүглөп кээр сорунза.

Ындыг-даа болза, кажан түрөңги студент амыдыралдыг турган үезинде ону хой эди-биле чөмгөрүп чораан эжи Орланга хамаарылгазы өскөрүлбээн. Харын-даа, херек кылып барып журажып, ниити чуртталга бажынының өрзелинге аар өртектиг, кижик көрүп көрбээн коньяктар баштадыр ховар дээн кижилер кирер ресторанның кылып каан чөмнөрин бодунуң хуу машинасында салып алган бо-ла халдып кээр. Чаңгыскурсчузунуң хуу, эрги-даа болза, даштыкы марканың машинасын мунуп, хоорайның рестораннарындан хостуг чөмнөнип, садыгларда көзүлбөс идик-хепти кедип чоруур апарганыңа оолдар адааргавас арга чок. Оон аңгыда Юдинниң чурттап турар

амыдыралының тывызкысын, амыдыралда хостуг-шөлээнин оолдар магадап ханмас. Эжиниң эккелгени аш-чөмүн амырап чип, ол-бо кылган дээрбечи халдашкынар, кандыг садыгларны, ресторанның холга кирип алганын хөөрээрге, кайгамчык сонуграл-биле дыңнаарлар.

Сөөлү курска өөренип турган болгаш, өөредилгениң хыян тыва бергенден ийикпе, азы үениң теви-биле хоозуралга алзып, биегиз ышкаш билиг бээринге харысалгазы кошканы ол ийикпе, өөредилге черин доозуп аары берге айтыры эвес апарган. Юдин мырыңай кичээлдерге-даа олурар чайы чок, олурары албан база эвес, башкыларга ол шагда ховар бараан, чаңгыс хап индий шай азы бразил кофе бээр-ле зачет, экзамен дужааттыңан деп билип ап болур. Шай, кофени тып аары Юдинге кыжын хар узуп аары-биле дөмей турган болгаш, өскө эштери өөредилгезинге бергедей берген таварылгада, башкыларга сөңнөптер кылдыр маркалыг арага, даштыкыга кылган идик-хеп дээн ышкаш чүүлдерни тыпкылап бериптер. Боду ол чүүлдерни садыгларның эргелекчилеринден халаска ап алгаш, студентилерге хей эвес акша өртекке бээр. Бодунуң чединмес чораан үелерин утпаан-даа болза, кады өөренип чораан эштериниң мурнунга ам кандыг кижик апарганын көргүзүп, олар-же үстүртен куду көрүп алгаш, «Меңээ чангыс чоруур апарган ийик силер бе?» деп бодаптарга, сагыжы ханып, бодунга чоргаарал херек долуп, хей-адың көдүрүп келген-даа дег апаар. Иштинде бодаптарын көргүспейн: «Эштерим-дир силер, дузалабайн канчаар мен, каш борбак картошканы үлөжип чип чордусу чоп, силерниң эът-чөмнөрни чивейн чораан эвес мен» — деп олурза-даа: «Ол-дур, шаанда мени куруг, өскүс чүве, чүзү-даа чок деп бодап-даа турдуңар ыйнаан, ам мен силерни чөмгөрүп тур мен, мээң адыжымче кирип келгениңер бо-дур» дээн хевирлиг бодаптар бо-ла бажыңа киргилей хонгулап келгилээр.

Эрте чазын Юдинниң киржип турганы бөлүгжешкинер-биле хоорайда билдингир чечен бөлүгжешкинер аразында чөрүлдээ үезинде дээрбечи бөлүгжешкинер боттарының чагырып турары девискээрлер хуваалдазының сайгаржылгазын ок-боо дузазы-биле кылган түнчелеринде, Михайловтуң бөлүү улуг чидиргилерге таваржып, чаа кижилер херек апарган.

Орлан ол үеде хостуг хүрешке спорт мастериңиң нормазын күүседипкен, институтун доозуп, «Тывага хостуг хүрештин сайзыралы» деп хостуг темага диплом ажылы бижип, аалыңга турза-даа, ооң салым-чолун эжи шийтпирлеп,

келир чуртталгазының таван салырынга салдарлыг болган. Юдин Михайловка: «Бөлүүсүчө тыва оолдарны кирип аар болза, олар коргуш чок спортчулар, ук-төөгүзүндөн часпас адыгжы, көвей чугаага ынак эвес, езулуг эр кижилер болур» — деп саналдап, оолдар ооң чугаазын сонуграл-биле дыңнаар болганда, дөмей-ле чөпшээржер деп чүвөгө бүүрүлгө илереткен.

«Бытовая техника» деп КХН компанияның даргазы турган Монгуш Орлан Маадыровичиниң мөчү-сөөгүн кезип, иштики органның хыналдазын кылганда, баарында болгаш чүрээндө өскөрүлүшкө бар болганы илереп, өскөрүлүшкөннөрдүн чылдагааны хораннанганындан болган бооп болурун баштайгы түнчелдер кылдыр салган. Кызылдың суд-эмчи экспертизасында хораннанган бе дээрзин дораан тодарадыптар реактивтер чок, амгы шагның аппаратуразы база чок, аппаратура шаандагы совет үени болганы-биле, гистология экспертизасы болгаш өскө-даа тодарадыры берге анализтерни кылып чорудары-биле материалдарны Новосибирскиң суд-эмчи экспертизасынче чоруткан, өлүмнүң чылдагаанын долзуу-биле тодарадыры бир ай хуусаадан дудак чок. Истекчи херектин истелгезиниң хуусаазын бир ай узадыр дугайында өргүүдөлдү бижип, улуг даргазынга ат салдыртып, прокурорга бадыладып алган.

Ай хуусаа иштинде анаа олурар эвес, Алексей Александрович болдунгу дег истелге ажылдарын чорудуп, өлүг мөчү-сөөктү кескен эмчи-биле, өскө-даа тускай эртемниглер-биле катап-катап консультациялап, фирманың документациязын көдүрүп, ажылдакчыларын чаңгыс эвес удаа байысагылап турган.

Баштайгы хүнде-ле офиске таңнылдап турган Оюну ийи хонукта хоругдалга ап, байысаалганы кылырга, даргазының чок боорунуң мурнунда хүн албан чериниң өрзөл бүрүзүн, коридорну база херим ишти-даштын көргүзүп турар видеохайгаарал системазы үрелип калганын чугаалаан. Таңнылдап турганын чугаалаарга, тоомчага албайн: «Каш хонуктан Новосибирск чоруур специалистерге үрелген артык кезекти чагыдып аар бис, амдызында эрги метод-биле таңнылдаар-ла» — дээш, хүлүмзүрүп каан. Ынчангаш ол хүн постуга олурбайн, девискээрни кезип кылаштап, хыналданы кылып турганын өчээш. Дарга өрзелинге чааскаан ажылдап олурда, кабинетче кирип чорааш көргөниң, стол кырында арага чок турганын, даргазы-биле чүнү-даа чугаалашпайн, чүгө объект хынап чораанын дыңнатканын чугаалаан.

(Уланчылыг).

Балчыи КЫРГЫС.

СҮРҮКЧҮНҮҢ САРЫНЫ

(Шүлүктээн тоожу)

(Уланчызы. Эгези №№ 17-21 "Шында")

Солчур баары ак ховуда
Сүрүг малдар оыттап чору
Кыдыкы кадарчыга,
Халдып, чедип айтырдым:
— Экии, дунмай. Кайызы дээр.
Эгипт доңгайып, мендиледим.
Эгипт кээп, көрбүшаан,
Эки-мендини солушту.
— Адам адаан ады — Адыг
Ием адаан Шолом — Иргек
Дээш кижим каттырып,
Илдик чокка баштаканды.
— Дүүн болап хей хой сүрген,
Доозунуң улус эрти бе?
Кайы угже, кайнаар чорду?
Көрдүң бе? — дидим ийин.
— Соруктуг акый баштаан,
Сүрүглүг улус ай деп эрти
Солчур кырында кыштагга,
Хонуп аар — дээш, чорупту.
Холу-биле айтып бээрге,
Көргүскөн уунче чортуп,
Адым чорту дүргедедип,
Ак ховуну одуртуптум.
Алды Солчур, Ортаа Солчур,
Аразы-биле чоктап келдим.
Кыштаг черде мал-даа чок,
Хай — дээштин, чораан болду.
Одагланган черин көрдүм,
Көзүн чаа өжүрүп каан
Малдың изиниң соо-биле.
Маңнадып, харанып чоруптум.
Чооганы куду бадып,
Көдөн ховузунче үнүп,
Көрүжүмде муң хойлар
Чоогумда бо бар чорлар.
Аяар. Оожум шошкудуп,
Акым Соруктугга чедип,
Арай саадаанымны,
Эптиг-чөптүг чугааладым.
Баштыңчывыс хойнуң соондан,
Боданып, чортуп орташтын,

Арны хуулган көрүш-биле,
Арай шыңгыс чугааланды,
— Хүн бүрүдө хой соондан,
Хай дээр ажил берге
Чымыштыг, уйгу-дыш чок,
Шылап, могап чоруп болур.
Бо ажылды каап болбас,
Ону черле утпас ужурулуг
Оолдар хорадай бээр,
Ону черле бодап чор.
Эштеринге дузалажып,
Эрзэн хойну ай — диди.
Ооң имнээн аайы-биле,
Оыттаан сүрүгже чортуптум.
Оон эгелээш-ле,
Оолдар-биле кады
Дүне, хүндүс дивейн,
Чаңгыс демниг чор бис.
Боршонун заставазыңа
Бөлүү-биле келдивис.
Байзаны хүлээткештиң
Буу-хаа үдеп, тургаштын,
Бистерни чаңгыстап кайгап,
Бүдүү демдеглей көрүп,
Айттарның им-демдээн.
Аажок сонуградылар.
Кызыгаарны эрттирип кааш,
Орус садыгжы биске кээп,
Оваарымчаны чаггааш,
Кылаштап чоруй. Айттаныпты.
Бөлүк айттыг орустар,
Шапкылажып чорупту
Бөлдүнгөн хей сүрүгнү
Шалыпкын ай дививис.
Таныыр аайы-биле
Дөрбөт күжүр Соруктугнү
Бодунче кый дээштиң,
Бир-ле чүве чугаалады.
Ооң аайы-биле,
Бажын соғанаткаштын
Биске чедип келгештиң,
Орукче оолдар — диди.
Көдөн ховузундан,
Каргыраа сынче

Ховушту сүрүп,
Хөөрөжип чор бис.

XI эге

Баштайгы хонуктарымда,
Баш дескинип, сагыш дүргедеп,
Муң хойнуң доозуну-биле,
Муңчулуп, хөлөп чор мен.
Хей малды сүрүп алгаш,
Хову черниң агын бодап,
Каш-каш хонуу-биле,
Карак-кызыл айтып чор бис.
Ырай берген мээң соомче,
Ыглавайн көр, күжүр эжим
Ылгын ыраан тудум сени,
Ындынналып сактып чор мен.
Күскү хар-чаыс чаарга,
Хептеривис өде бээрге.
Ону кургадыр чай-даа чок,
Одарда мал — ажылывыс.
Кандыг хүн, дүн турбады дээр,
Хат-шуурган өйө хадырга,
Ооң-биле бодап довураам.
Ортун-карам чуруттунар.
Кады чоруур эштеримниң,
Хилии сеткилин билир эвес —
Кижик сагыжын ожаптар,
Кара көрнүр, билгей эртик.
Сагынын-биле сеткилим,
Сарыг божа булгааны дег.
Сарыг дыйтыг Чадаанада
Сарыым кысче далаштырар.
Сагынган күжүр бодум,
Сыдымда эмдик мал дег,
Сеткил-хөөнүм чүткүп,
Сенче дүрген дедир эгзе.
Эмискиктээр анай дег,
Эрзеңнип бажым суйбап,
Чөгөл төккөн бодум,
Чурт уунче көрүп чор мен.
Мурнуу чүкче углай ушкан,
Муңгак дуруяаның үнү,
Муңгаралымга холужуп,
Мурнун былаажып чүзүл?
Эжимни чоктап, шылааштын,
Эди, кечим чымырт кынар,
Улуг соонда одагга кээп,
Удурунга белеткенип.
Сырткы болган эзерим,
Салып, дөжээн чоонам,

Аваның даарап кааны,
Аскыр негей шуглаамны.

Ава черже мөгейгештиң
Сымыранып, тейлээштиң
Аткаар көрүп чыдыпкаш,
Сарыым сени сактып чыттым.
Дөжөк болган ава черге,
Домактанып, тейлээштиң,
Төрөпчимни дөжөнгөштин,
Дуңмам сени дүжөп хондум.
Дүшке кирген дүвүрелдер,
Дүвү хат дег дойлу, хадып,
Тода чураан чурумалым,
Даң бажында дайылдырар.
Уйгу дүш-биле улаарып,
Удааннарны удутпайн,
Серт кылдыр сырбайынып,
Сээдеңнеп хондум, эжим.
Эди-кежим көк дер,
Эгиз-тыныш бачым,
Эдек адаа алдым,
Ээн сыра-ла моң.
Даң биле дүш ийи кады,
Чаржып алгаш, чоруптулар.
Доозунуң бодаптарым,
Чырыктан дезип, ойдады.
Эзлечлиг үлүүм келген
Эштерим оттурбайн
Ачыг бодаптарым-биле,
Аяар туруп чоруптум.
Аткан даң чырыын уткуй,
Алдын херел шонуп келди
Анай-карам арнын чуруп,
Албыстан-ла базып чор мен.
Эш кош болган ынак эжим,
Билип, дыңнаан чүве болза,
Эзерелге, эшкеделге,
Бүргөдипкен күжүр бодум.
Кады чоруур эш-өөрнү,
Каггаш, дедир чанар дээрге
Эрлерниң аксын дыңнап,
«Эшли» диттири берге болгай.
Аыт-биле аыт аңгы,
Аян чорууру яңзы-бүрү.
Эр биле эр аңгы,
Эрес-шоваазы көңүс өскө,
Хонуктарым айже улажып,
Хорулганывыс ырап, чылып,

Хөлээш бодаптар чортуу,
Хөрүлээш оожуграды.

XII эге

Каргыраа сынның,
Баары-биле сүрүп
Завхан хемни куду,
Баян-Ак-Хөл бо.
Хей-хей сүрүвүс,
Хөлдүң кыдында
Сиген-отка откарып,
Суггарып, доктаадывыс.
Ары ак суглуг хөлге,
Арны-бажывысты чуп
Арыганып, сергеленип,
Аажок-ла болдувус.
Дүштеки чем соонда,
Түрлүг Соруктуг биске,
Дүвүрзэн бодаптарым,
Дүүштүр чугаалады.
Дүн-даа, хүн-даа дивейн,
Дүвүрелдиг сүрүг сүрүп
Орта уйгу-чыдын-даа чок,
Орукта бар чор бис — дээш,
Акый хандыр боданып,
Канчаптар, чооптар дээшгиз
Орган черинден туруп,
Октаргайже тейледи.
Оон эргилип келгеш,
Оолдарже көрүп,
Одуртур органның
Оожум чугааланды:
— Кадат-биле сүрүвүсү
Кыдат черге чедирер бис
Ходуйтур ончалап, көрүп
Хой бажы-биле санажы бис.
Орук дургаар чөмөннөп,
Он ажыг хойну өзөп, чиптивис.
— Орун тургузар апаар — дээш,
Ол улуг тынып чугааланды.
Ынча дээрге эштерим,
Ыыт чок, көрүштүлөр
Канчаптар чүве дээшгиз,
Карактары уткуштулар.
Оолдар бөлүгжөшүп,
Орун канчаар тургузарыл?
Ону кайыын тып кылыр?
Ооң бодундан айтырганнар.
(Уланчылыг).

Алексей КОНГАР.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИКЧИЗИ ТУТТУРГАН

Тывага эдип чазаар колонияже арбалет дузазы-биле гашиш октапкан кем-херек үүлгедикчизин туткан.

Февраль төнчүзүнде Кызыл хоорайда Иштики херектер яамызының эргелелинге Россияның Тыва Республикада №1 эдип чазаар колониядан оң девискээринге 70 ажыг грамм ораап каан гашиштиг согуннар тывылган деп медээ келген.

Видеохайгааралдың камераларында бижидилгелер-биле илереттингени болза, билдинмес эр кижиге келгеш, наркотиктиг бүдүмелди херим иштинче арбалет таварыштыр октапкан, кем-херек үүлгедикчизин болган черден дезипкен.

Болган чүүлге барымдаалап, 10 чылдан 20 чыл хуусаага чедир хосталгазын казып шидерин көргөн Россия Федерациязының

Кеземче дүрүмүнүн 228.1 чүүлүнүн 4 пунктузунга даянып, кеземче херээн оттурган.

Кызыл хоорайда Иштики херектер яамызының бүрүн эргелиг төлээлеринин оперативтиг дилеп тывар хемчеглерни чоруткан түннелинде каразыдып турар кижини тодараткаш туткан. Ак-Довурак хоорайның оң мурнунда шииттирип турган 23 харлыг чурттакчызы болган.

Байысаалга үезинде ол кеземче херээн эрттирип турар кижилерге наркотиктерни дамчыдып бээри-биле, баш бурунгаар хоруглуг бүдүмелдерни Барыын-Хемчик кожуунга тургаш-ла белеткеп алганын чугаалаан.

Кем-херек үүлгедикчизин тудуп хоругдаан. Истелге уламчылап турар.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының парлалга албаны.

Чагаалар аразындан

ХАДЫҢ СУУРНУҢ ТУРАР ЧЕРИ

Сайлыг-Кара ховузунда бедик даг Хараар-Тей бар. Оң бажынче үне бээр-ге, Хадың суур адыш иштинде дег тода кестүп чыдар. Оон турар чери бойдустан кайгамчык чараш булуңнарының бирээзи.

Суурнуң мурнуу талазында эргим Седен-Чокпак тайганың мөкүлчүк сүүрү дээрде баганалы берген турар. Чокпак тайганың холушак аргалыг баалыктары уургайдан союп баткан булук ышкыш, чоорту ишкээрлесе-ишкээрлесе Хадыңның ол-бо талазындан хүрээлеп алган. Оон чүгле Сайлыг-Караже чүгү ажык суурнуң хүн ажар талазында делгем сырый алаак талыгырже шөйлүп чоруй барган. Ында колдуунда хадың үнген. Ада-өгбелер ону барымдаалааш ол черни Хадың деп адаан боор.

Алаак чайын дыдыраш ногаан, күзүн алдын-сарыг апарган турар, чаражын чүү дээр. Чайгы үеде хектер үнү чаржалажып эдер, сактырга, бот-боттары-биле чижип-даа турган ышкыш. Оон ыңай Хадың төөгүлүг болуушкуннар-биле

холбашкан. Хадың суурну революция мурнунда орус тараачынар үндезилеп тургускан. Россияның ак хаанның салгакчылары Колчактын артынчылары биле ортумак тараачынар болгаш тыва араттарны көгүдүп, ак хаанның талазынче үймээнчилер бөлүүнче кирип алган. Чокпактын сөөскенниг өзенче турлаг кылып алган турган. Оон оларның сорулгазы кызылдарны баскаш, Минусинскиден чепсектиг күш-биле чагыткаш, бодунуң чазаан Тывага тургузар планныг турганнар. Ынчалза-даа Кочетовтуң баштаан орус-тыва отряды Хараар-Тейниң Сайлыг-Карага чурттап чораан Кара-оол Андреевтин ачазы Байкара Маспк-оолдун аалыгга келгеш, Хараар-Тейден дураннап тургаш, Чокпактын сөөскенниг өзенден көк ыш үнүп турарын көрүп алгаш, бичизинден-не диинчеп чораан аңчы чер чораанын 5 салаа дег билдир дидим, авааңгыр кижиге кызыл шеригжилерни үдээр үдекчи ыдыктыг хүлээлгени хүлээнгеш, күөсеткен. Үймээнчилер 100 ажыг кижиге. Хей нуруузу актар аразында хавырткан байлар.

Колчакты, идегет дерзии үймээнчилерни баскаш, сегиржип алышкынга бистиң чаңгыс чер-чурттууус Б. Маспк-оол улуг үлүг-хуузу кириген партизан. Бөдүүн арат харысгалыг даалганы чедиш-кинниг күөсеткеннге чоргаарланыр бис. Б. Маспк-оолдун огул Бай-Кара Биче-оол эки турачы, фронтчу Ада-чурттуң дайынынга киришкен танкист амы-тынын берген. Бичи огул Карашпай билдингир партия ажылдакчызы, улуг специалист, чогаалчы, төрзүн черин алгап-мактап чораан, дээди эртем чедип алгаш, хүндүлүг ажылдакчы чораан.

Хаяларлыг Сыгыртыг даг Аргалыктыг Кадарчылап, хой кадарып чораан черим. Эдерге хек, базарга көк төрзүн черге Эзирик дег дешкилектеп өзүп келдим.

Суурнуң адаа чавыс черде
Биче-Тей бар
Чуңгулаар-даа, сайзанактаар
черивис ол.
Кызыл-даван суглар сүзүп,
дөңгеликтер кырын кырлап,
Кулча чулуп, ишкээр алаак өөрүм-биле
улчул чордум.

Екатерина НАМЧЫЛ.
Кызыл хоорай.

Чарлал — Реклама

БРОШЮРОВОЧНО-ПЕРЕПЛЕТНЫЕ РАБОТЫ

- УДОСТОВЕРЕНИЯ
- ПАПКИ
- АРХИВНЫЕ КОРОБКИ
- ПЕРЕПЛЕТ ДОКУМЕНТОВ
- ПЕРЕПЛЕТ ДИПЛОМНЫХ РАБОТ
- ПЕРЕПЛЕТ ГАЗЕТ
- РЕМОНТ КНИГ

КНИЖНО-ЖУРНАЛЬНАЯ ПРОДУКЦИЯ

- КНИГИ В ТВЕРДОМ ПЕРЕПЛЕТЕ
- БРОШЮРЫ
- ЖУРНАЛЫ
- ПЕЧАТЬ ГАЗЕТ,
- БЛАНКОВ,
- БЛАНКОВ СТРОГОЙ ОТЧЕТНОСТИ,
- ИЗГОТОВЛЕНИЕ РАСКЛАДУШКИ,
- ПРИГЛАШЕНИЯ,
- ГРАМОТЫ,
- ФАЙЕРЫ,
- БУКЛЕТЫ,
- ВИЗИТКИ

Часы работы:

пн 8.00 - 17.00

вт-пт 9.00 - 17.00

сб-вс 12.00-13.00

Выходные дни: сб, вс.

Наш адрес: г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, д. 1 (напротив храма «Щетинли»)

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ **Очур-оол Елены Партизановны** о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Степная, д. 16, общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0102001:221 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 24.11.2020г. №615).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных участков, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 30.04.2021г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва.

В Администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Чайбар Раисы Коловны** о предоставлении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения на праве аренды, с разрешенным использованием - для ведения личного подсобного хозяйства, общей площадью 25000,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:1301001:220, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, местечко «Кужур-Хол», участок «Алантос». В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Хомушку Л.А.

Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузуңда чаа кыштаг садып тур мен. Кудуктуг, кара суглуг. Чайлаг одар девискээринде чурттаар оран-савалыг, чанында шоргалыг аржаан бар.
Өртээ дууржулга езугаар. Харылзажыр тел.: 8-999-124-27-83, 8-923-386-58-95, 8-913-353-71-19.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17 АБ № 0016326, выданный в 2013 г. Ак-Тальской средней школы на имя **Байыс Шаннаан Владимировича**, считать недействительным.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагзы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодадары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннуң сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района по поступившему заявлению от гражданки **Монге Анжелы Алдын-ооловны** информирует, о проведении публичных слушаний в целях изменения разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:04:0601062:40, из категории земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Степная д. 23 кв. 1, общей площадью 1309 кв.м., с «для ведения личного подсобного хозяйства» на «магазин».

Заинтересованные в публичном слушании изменения вида разрешенного использования земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в течение 30 календарных дней, с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 до 15.00 часов администрации Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам

Администрации Каа-Хемского района Республики Тыва Олет А.А.